

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

**Túrkiy tiller fakulteti
Qaraqalpaq tili kafedrası**

**5111300 – Ana tili hám ádebiyatı
(Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı) baǵdarı 4^A kurs talabası
ALIMA UTEPOVANIŃ**

PITKERIW QÁNIGELIK JUMISI

TEMA: Qaraqalpaq lirikasında kishi lirikalıq formalar

Talaba: _____ **Alima Utepova**
Ilimiy basshı: _____ **f.i.d.(PhD) Q.Mambetov**
Kafedra bashǵı: _____ **f.i.d. K.Allambergenov**

**Kafedranıń 2021-jıl 21-maydagı májilis qararı menen qorǵawǵa ruxsat berildi (10-
sanlı protokol)**

Nókis - 2021

Mámleketlik attestatsiya komissiyasınıń

QARARÍ:

5111300- qaraqalpaq tili ham ádebiyatı bakalavr baǵdarınıń
pitkeriwshisi **Alima Utepovaniń**

«Qaraqalpaq lirikasında kishi lirikalıq formalar» temasındaǵı pitkeriw-
qánigelik jumısına «_____» ball qoyılsın

MAK baslıǵı: _____
(qolı) (f.i.sh.)

**MAK baslıǵı
ornbasarı:** _____
(qolı) (f.i.sh.)

MAK aǵzaları:

(qolı) (f.i.sh.)

(qolı) (f.i.sh.)

(qolı) (f.i.sh.)

MAK xatkeri:

T.Abdimuratov

Tema: QARAQALPAQ LIRIKASÍDA KISHI LIRIKALÍQ FORMALAR

JOBASÍ:

1. KIRISIW

I BAP. QARAQALPAQ POEZIYASINDA KISHI LIRIKALIQ FORMALAR

- 1.1. Qaraqalpaq poeziyasında kishi lirikalıq formalar haqqında;**
- 1.2. Qaraqalpaq poeziyasında qısqaılıqqa umtılıw – misiralar, ekilikler (báytler), úshlikler, tórtlikler;**
- 1.3. Kishi lirikalıq formalar – althıqlar hám segizlikler.**

II BAP. QARAQALPAQ POEZIYASINDA KISHI LIRIKALIQ FORMALARDÍN KÓRKEMLIK SÍPATLARÍ

- 2.1. Sh. Ayapov, K.Karimov, S. Ibragimov, J. Izbasqanov, K. Reymov, B. Genjemuratov h.t.basqalarda uyqas hám ideyan beriw ózgeshelikleri;**
- 2.2. Qaraqalpaq poeziyasında kishi lirikalıq formalarda kórkem izlenisler.**

JUWMAQ

Paydalanılğan ádebiyatlar

KIRISIW

Temanın aktualıǵı. Búgingi kúndegi ádebiy process qaraqalpaq ádebiyattanıwın rawajlandırıwda sheshiwshi áhmiyetke iye. Gárezsizlik dáwiri ádebiy processinde poeziyanıń jaǵdayı qanday. Búgingi poeziya dáwir talabına juwap bere me? Poeziyanıń kishi lirikalıq formaları esaplangan misralar, báytlar hám úshlikler, tórtlikler, altılıqlar jámiyetlik turmıslıq máselelerdi sheship beriwdegi poeziyanıń basqa janrlar ishinde ornı jáne usı formalardıń bul baǵdardaǵı imkaniyatları qanday? hám t.b. sawallarǵa juwaplar izlew hám olarǵa teoriyalıq ilimiy talqı jasaw biziń temamızdıń búgingi kúndegi eń áhmiyetin belgilep beredi.

Gárezsizlikke shekemgi dáwirde qaraqalpaq poeziyasında kishi lirikalıq formalardıń jaqsı klassikalıq úlgileriniń dóretilgenligi málim. Ásirese, talantlılarımız tárepinen dórelgen kishi lirikalıq formalardıń ájayıp úlgileri búgingi kúнге shekem óz áhmiyetin joǵaltpaǵanı málim. Búgingi kúndegi qaraqalpaq kishi lirikalıq formaları burınǵı shıqqan kishi lirikalıq formalardan óziniń qaysı tárepleri menen ózgesheleniw hám formalıq, ideyalıq jaqtan jetilisiwin úyreniw házirgi ádebiyatdaǵı kishi lirikalıq formalardıń áhmiyetin, sıpatların anıqlawǵa járdem beredi.

Qaraqalpaq ádebiyatında poeziyanıń dáslepki basqıshları kishi lirikalıq formalar negizinde qalıplesip, olar dáslep xalıq awız-eki ádebiyatı bolǵan folklorda kórinis taptı hám jámiyetlik turmıstı sawlelendirip beriwde kirisiwsheńlikke iye boldı. Bul onıń kóleminiń kishi bolıwına baylanıslı bolsa kerek. Sebebi, qanday jámiyetlik dúzim almasıp, ádebiyat ele óz jolına túsip kete almay atırǵan payıtta usınday mayda janrlardıń áhmiyeti úlken. Usı kóz-qarastan, gárezsizliktiń dáslepki jıllarında kishi lirikalıq formalar poeziyanıń iri janrları bolǵan poemalarǵa qaraǵanda tez óz jolın tawıp ketti. Al, bul jaǵday XXI ásirde qanday?

XXI ásirdiń baslanıwı mámleketimiz gárezsizliktiń dáslepki jıllarındaǵı qıyınshılıq, daǵdarıslardan qutılıp, keń dúnya jámiyetshiligi, dúnya mádeniyat hám ádebiyatımız, texnologiyasınıń jetiskenliklerinen paydalanıwǵa imkaniyatlardıń ashılıwı menen áhmiyetli boldı hám burınǵı tar qursawdaǵı kórkem dóretpelerdiń

de jańasha mazmun alıwına óz tásirin tiygizdi. Bul processlerdiń qaraqalpaq poeziyasınıń, asirese, sonıń ishinde kishi lirikalıq formalardıń negizinde úyreniliwi tek ǵana kishi poeziyalıq formalar ǵana emes, al ulıwma poeziyanıń baǵdarların úyreniwde, ózgerislerin anıqlawda áhmiyetke iye.

Ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq ádebiyatınıń, yaǵnıy ádebiy processtiń úyreniliwi tikkeley búgingi kishi lirikalıq formalardıń jaǵdayına baylanıslı, desek asıra aytqan bolmaymız. Degen menen, sol úyreniletuǵın dóretpelerdiń baspa sózde jariq kóriw jaǵdayları da olardıń úyreniliwi ushın áhmiyetke iye ekenligi málim. Bul baǵdarda qaraqalpaq ádebiyatında ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarında biraz aqsawshılıqtıń bolǵanlıǵı málim. Bul, tiykarınan, ekonomikalıq jaǵdaylardıń tómenligi menen baylanıslı boldı. Sonıń ushın kópshilik ádebiy tuwındılardıń kitap, toplam bolıp basılıp shıǵıwı sheklenip qaldı. Bunday jaǵdayda kúndelikli ǵalaba xabar quralları, ásirese, gazeta hám jurnallarda dóretpelerdiń járiyalanıwında áhmiyetli dárek xızmetin atqardı.

Qaraqalpaq poeziyasında iri janrlar esaplangan poemalar sońǵı payıtları dóretiler basladı hám jurnal betlerinde hám óz aldına kitap bolıp ta basılıp shıǵıp atır. Al, poeziyanıń kishi janrına kiretuǵın misralar, báyter hám úshlikler, tórtlikler, altılıqlar hám t.b. sıyaqlılar kóbirek gazeta hám jurnallarda járiyalanbaqta. Bul baǵdarda ásirese, Qaraqalpaqstandaǵı birden-bir kórkem-ádebiyat, sın hám jámiyetlik oy-pikir jurnalı bolǵan «Ámiwdárya» jurnalı hám respublikalıq gazetalar baslı orında turadı. Sonıń ushın biz izertlew jumısımızdı materiallıq negizin Respublikalıq baspa sózlerde hám basılımlarda járiyalanǵan dóretpelerden talqılawǵa baǵıshladıq.

Temaniń úyreniliwi. Sońǵı jıllardaǵı poeziyanıń kishi lirikalıq formalar ádebiy sınınıń bir tárepleme yaǵnıy, kóbirek poeziyalıq dóretpelerdi teoriyalıq talqılawǵa arnalıp ketkenligi sebepli, qaraqalpaq poeziyasına az itibar berildi. Bul baǵdarda Q. Orazımbetovtıń ilimiy talqıların esapqa almaǵanda qaraqalpaq poeziyası ústinde islengen ádebiy sın jumısları joqtıń qasında. Qaraqalpaq poeziyasınıń kishi lirikalıq formaların úyreniw, olardıń búgingi kúndegi ideyalıq baǵdarlarına, forma hám stillik ózgesheliklerine ulıwma talqı jasaw hám olardıń

házirgi dáwir kóz-qarasınan sıpatın ashıw máselesi ele arawlı túrde izertlew obektine alıńan joq.

Qaraqalpaq poeziyası ilimiy-sın pikirler avtorı Q. Orazımbetovtıń bir neshe maqalalarında^á poeziyanıń kishi lirikalıq formasınıń búgingi jaǵdaylarına qısqasha toqtalǵan. Sonday-aq, poeziyanıń kishi lirikalıq forma janrınıń imkaniyatları haqqında J.Ótegenovtıń ĞVoprosı poetiki russkoy i karakalpakskoy literaturıǵı toplamında (Nókis-2002) basılǵan maqala hám t.b. maqalalar járiyalandı.

Jumıstıń maqset hám wazıypaları. Bul qánigelik jumısımızda kishi lirikalıq formanıń búgingi ádebiy processteǵı ornın anıqlawdı maqset etip qoyǵan halda tómendegi wazıypalardı alǵa qoydıq:

- kishi lirikalıq formanıń teoriyalıq tiykarlamasın belgilew;
- qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde ulıwma kishi lirikalıq formalardıń úyreniliw jaǵdayların anıqlaw;
- búgingi kúndegi kishi lirikalıq formalardıń izertleniwindegi tiykarǵı kózde tutılǵan tiykarlardı kórsetip beriw;
- kishi lirikalıq formalardıń ǵárezsizlikke shekem hám ǵárezsizlikten soń hám búgingi kúndegi jetiskenliklerin, ózgesheliklerin salıstırıw hám áhmiyetli táreplerin ashıp beriw;
- qaraqalpaq poeziyasındaǵı kishi lirikalıq formalardaǵı lirikalıq qaharman obrazınıń ózgesheliklerin úyreniw;
- kishi lirikalıq formalarda obraz jasawdaǵı sheberlikti ashıp beriw;
- házirgi qaraqalpaq kishi lirikalıq formalardıń ishki túrleniwlerin úyreniw hám sol arqalı olardıń janrlıq ózgesheliklerin anıqlaw.

Temanı úyreniw barısında belgili teoretikler L.I.Timofeev, D.Quranov, H.Umurov, T.Babaev, A.Fitrat, S.Axmetov, K.Mámbetov, M.Nurmuxammedovlardıń teoriyalıq miynetlerine súyenildi.

Temanıń jańalǵı. Sońǵı dáwirlerde qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde qaraqalpaq poeziyası boyınsha izertlew jumıslarına tolıq hám arawlı túrde qol urılmadı. Sol tiykarda poeziyanıń kishi janrlıq formalarınıń úyreniliwide ele jolǵa qoyılǵanı joq.

Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq kishi lirikalıq formaların úyreniwge baǵıshlanǵan bul studenlik kóz-qarastan orınlanǵan jumısımız búgingi ádebiy processtıń ámeliy áhmiyetin ádebiy sın kóz-qarasınan teoriyalıq taqılap beriwdegi áhmiyeti menen jańalıqqa iye.

Jumıstıń dúzilisi: Pitkeriw qánigelik jumısımız kirisiw hám juwmaqтан tısqarı eki bapтан turadı.

I BAP. QARAQALPAQ POEZIYASINDA KISHI LIRIKALIQ FORMALAR

1.1. Qaraqalpaq poeziyasında kishi lirikalıq formalar haqqında;

Qaraqalpaq poeziyası óziniń kóp ásirlik rawajlanıwı dáwirinde xalqımızdın ruwxıy shólin qandırıp kelgen tiykarǵı ádebiy janr sıpatında qalıplesti. Jazba poeziyada da, awız eki poeziyada da estetikalıq talǵamı joqarı kórkem shıǵarmalar payda boldı. Olardıń kópshiligi tek dóretilgen dáwirinde ǵana yemes, házir de ádebiyatımızda ılayıq ornı bar, kórkem shıǵarmaǵa qoyılatuǵın talaplarǵa juwap beretuǵın shıǵarmalar. Olar xalqımızdın talantlı perzentleri tárepinen milliy kórkem oylaw mentaliteti dárejesinen kelip shıqqan halda jazılǵanı menen, tek milliy ádebiyattıń baylıǵı bolıp qalmastan dúnya júzlik ádebiyatqa, adamızattıń kórkem-mádeniy baylıǵına qosılıp atırǵan úles yekenligi, pútkil planetalıq ádebiy kórgizbe galereyasınıń qaraqalpaq bóliminiń eń tiykarǵı eksponatları yekenligi hesh kimde gúman tuwdırmasa kerek.

Biraq usı poeziyalıq shıǵarmalardı dóretiwshiler de, onıń oqıwshıları yaqı tıńlawshıları da olardı formaǵa hám mazmunǵa ajratıp otırmadı. Dóretiwshiler arnawlı túrde dáslep formasın yaqı mazmunın dóretpegenliginde de, oqıwshı, tıńlawshılar olardı pútinliginshe qabıllaǵanı da bizge belgili. Sebebi, kórkem shıǵarma, sonıń ishinde poeziya - bul, ápiwayılastırıp aytqanda pútin múlik. Ol adamlar tárepinen sol pútinliginshe qabıllanadı. Degen menen, kórkem ádebiyat talqıǵa tartıladı. Oǵan sın jazıladı. Kórkem ádebiyattıń wazıypası, adamlarǵa tiygizetuǵın tásir yetiwshilik kúshiniń sırı túsindiriledi. Mine, bul wazıypanı ámelge asırıw ushın onı bólsheklerge bóliw, onı quraytuǵın elementlerdi anıqlaw talap yetiledi. Sonlıqtanda shıǵarma forma hám mazmunǵa, hátteki, onnan da kishi elementlerge bólip úyreniledi.

Tilekke qarsı, qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde elege shekem kórkem ádebiyattıń qásiyetlerin, onıń barlıq ózinsheliklerin tolıq ashıp beretuǵın miynet júzege kelmedi. Sebebi, qaraqalpaq ádebiya-tında kórkem ádebiyatqa qaraǵanda ádebiyattanıw ilimi salıstırıp bolmaytuǵın dárejede keyin payda boldı. Ol ilim sıpatında tek XX ásirdeń ortalarında qalıplesti. Usınnan bolsa kerek, ádebiyattanıw

ilimi kórkem ádebiyattıń rawajlanıwınan ádewir artta qalıp qoydı. Sonlıqtan da kórkem ádebiyattı, sonıń ishinde biziń izertlew ob'ek-timiz bolǵan lirikalıq shıǵarmalardı mazmunǵa hám formaǵa ajıra-tıp úyreniw júdá kesh baslanǵanın ádetten tısqarı jaǵday dep qaraw-ǵa bolmaydı. Hátteki, bul másele ilimi yerte rawajlanǵan ádebiyat-larda da salıstırmalı túrde kesh qolǵa alındı.

Kórkem ádebiyattı úyreniwdiń óz usılları bar. Ol bizden shıǵarmanı mazmun hám forması boyınsha, hátteki, onı quraytuǵın barlıq elementleri boyınsha da úyreniwdi talap qıladı. Óytkeni, kórkem shıǵarmanı pútin organikalıq birikpe dep qaraytuǵın bolsaq, pútinniń bólekshelerin úyrenbey turıp ol haqqında anıq túsinikke iye bola almaytuǵınımız da belgili.

Ǵárezsizlik jıllarındaǵı poeziyada publicistikalıq lirika basım orındı iyelep, estetikalıq sezimler ocherklik stilde sáwlelendiriledi. Durıs, ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarında dóretiwshilik iyelerinde qandayda ekileniwshilikler, dáwir ruwxında shıǵarmalar dóretiwdiń usılların bilmew boldı. Biraq keyin ala dóretiwshiliktegi yerkinlikler shayırlarǵa úlken múmkinshiliklerdi ashıp berdi. Dáwir talaplarına say qaharman obrazın jaratıw, ideya-tematikalıq forma salasındaǵı izlenisler óziniń nátiyjelerin berip atır. Shayırlar poeziya maydanına óz soqpaǵı menen kirip keldi. Olardıń poeziyasında basqalarǵa uqsamaytuǵın, jeke ózine tan bolǵan belgilerdi kóplep kóriwge boladı. Ol keskin hám názik tuyǵılarǵa, pikirlerge suwǵarılǵan poeziyalıq dóretpeleri menen kózge túsip kiyatır. Shayırlar qálemimen dóretilgen lirik qaharmanlar tánhá ózlerine tán ishki sezim keshirmelerin jámiyetlik-socialıq oy-pikirler menen ushlastırıp, suwǵaratuǵın xarakterge iye.

Shayırlarımızdıń poeziyasındaǵı kórkemlik, stillik izlenisler, qosıqqa tema tańlawda, mazmunǵa say kórkem forma tabıwda, syujet qurıwda bayqaladı. Basqalar yelestire bermeytuǵın detallardı poetikalıq detalǵa aylandırırıwı, hámmeden ózgeshe pikirleytuǵın lirik qaharman obrazın jarata alıwı shayırlarǵa degen húrmetti payda yetedi. Usınday poeziyaǵa tán ózgeshelikler birqansha ádebiy kritikalıq maqalalarda ayrıqsha atap ótıledi. J. Xoshniyazovtıń «Merwert shıqlar»¹ atlı kritikalıq maqalada shayır K.Karimov shıǵarmalarınıń estetikalıq

¹ «Жас Ленинши» 19-май. 1982-жыл.

bahalılıǵı, olardıń biziń turmısımız ushın áhmiyeti, shayırdıń ósiw hám ádebiyatqa keliw jolları, sol toplamnıń ulıwma ádebiy processtegi, jazıwshı dóretiwshiligindegi tutatúǵın ornı, kórkem ádebiy dástúrlerge qatnası hám baslı jańalıqları hám ózgeshelikleri qısqa, ıqsham túrde aytıp ótıledi.

Ádebiyatshı Q. Orazımbetov 80-jıllar qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izlenislerdi úyrene otırıp, shayırlar I. Yusupov, B.Genjemuratov, Sh. Seytov, S. Ibragimov, X. Dáwletnazarov, Sh. Ayapov, X. Ayımbetov h.t.basqalardıń dóretiwshiligindegi hár birine tán ózgesheliklerdi belgilep beredi. Usı shayırlardıń qatarında shayırlar K.Karimovtıń lirikasındaǵı kórkem forma salasında, syujet qurıwdaǵı izlenislerine joqarı baha beredi. Q. Orazımbetov shayırdıń syujet jaratıwda ózine tan jolınǵı bar yekenligin ayta kelip, onıń at qoyılmaǵan tómendegi qosıǵında «syujet júdá qısqa, biraq tartımlı» yekenligin belgileydi.²

Ádebiyatshı ilimpazdıń durıs bahalaǵanıday shayırlar usı qosıǵında lirikalıq qaharman táǵdirindegi tragediyalıq momentti áhmiyetli detallar arqalı sheber jetkere alǵan.

Sonday-aq, Q.Orazımbetov «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formanıń evolyuciyası hám tipologiyası» monografiyasında da K.Karimov lirikasındaǵı kórkem forma, pikirdi beriw usılların keń túrde analizleydi hám olardaǵı intellektuallıq pikirlewdi shayırlar shıǵarmasınıń ózgesheliklerinen biri sıpatında qaraydı.

Ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq lirikası bir qatar ádebiy kritikalıq, ilimiy monografiyalıq, dissertaciyalıq xarakterdegi jumıslarda belgili dárejede úyrenildi.

Lirikalıq shıǵarmalardıń tábiyatına tiyisli qubılıslardıń biri - onıń qısqalıqqa umtılıwı. Az sóz, az kólem menen úlken, tereń mazmundı beriw lirikaǵa tiyisli tiykarǵı ózinsheliklerden yesaplanadı. Sonlıqtanda lirikalıq túrge kólemi boyınsha eń kishi formalar xarakterli.

² Оразымбетов Қ. Хәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилиқ, Н., «Билим», 1992,59-бет.

1.2. Qaraqalpaq poeziyasında qısqaılıqqa umtılw – misiralar, ekilikler (báytlar), úshlikler, tórtlikler

Kishi lirikalıq formalar ázelden usı janrdıń tiykarǵı úlgi-lerinen biri sıpatında ómir súrip kelmekte. Bul haqqında belgili ádebiyatshı Izzat Sultan mınaday pikirlerdi keltiredi: «Lirikalıq shıǵarmada kóbinshe insannıń tap sol waqıttaǵı basınan keshirip atırǵan halatı óz kórinisin tapqanlıǵı ushın lirikalıq janr qısqaılıqqa umtıladı.»³

Ózbek ádebiyatında lirikalıq túrdiń eń kishi forması sıpatında «misra»ǵa dıqqat awdarıladı. Bizińshe ol «qatar» degen terminge tuwrı keledi. Konteksttegi qatar óz aldına pikirdi bere alǵanı ushın onı ǵárezsiz shıǵarma sıpatında talqıyn yetiw múmkin. Biraq bul bir qatardan ibarat qosıqtıń poetikalıq túrin anıq-law júdá qıyın (prozama yaki qosıqpa). Máselen, bunday bir qatarlı qosıq prozada monolog xızmetinde kelse proza sıpatında túsinilse, qosıqlar toplamında yamasa dúrkininde kelse qosıq sıpatında túsi-niledi. Ádette bunday «qosıqlar» joqarı rawajlanǵan poetikalıq dástúrge iye ádebiyatlarda ǵana bolıwı múmkin. Qaraqalpaq ádebiyatında tek I.Yusupovtıń dóretiwshiliginde gezlesedi. Shayırdıń epigrammalar dúrkinine kirgen «Tayaqtaǵı jazıw» epigramması barlıǵı bolıp bir qatardan ibarat:

«Jaman joldastan tayaq jaqsıdur»

Mine, poetikalıq oydı eń kishi formada beriw usılı. Ásirese, epigrammanıń ataması arqalı onda aytılajaq pikir yele de aydınla-sadı. Biraq bunday qosıqlar ádebiy shıǵarma sıpatında barlıq waqıtta ózin aqlay bermewi múmkin.

Men ne deymen?!

Qobızım ne deydi?!⁴

Qandayda bir waqıya bayanlawshınıń qálewindey bolıp pitpe-genlikten payda bolǵan onıń ishki gúyzelisleri usı eki qatar arqalı-aq óz sáwleleniwın tapqan.

³ Султан Иzzат, Адабиет назарияси. - Т.: Ўқитувчи, 1980. 252-б

⁴ Қарақалпақ фольклоры, 5 том. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1980.

Bul eki qatarda «qobız» metonimiyası mazmunniń kórkemligin támiyinlew ushın isletilgen.

Búgingi ádebiyatımızdağı bunday kishi lirikalıq formalardı analizlewdiń juwmağında biziń házirgi leksifonımızda bar bolğan naqıl-maqallar, aforizmler bir waqıtları belgili sóz sheberleri tárepinen dóretilip, soń ulıwma xalıqlıq múlkke aylanıp ketpedime yeken degen de pikir payda boladı. Sebebi, naqıl-maqallar, aforizm-lerdiń kópshiliginde kishi lirikağa tán bolğan belgiler kózge taslanadı: tamamlanğan, tujırmılı oy-pikir bildiriledi, insan, tábiyat, jámiyet hám olar arasındağı qatnas, insanniń hár qıylı ruxıy keshirmeleri sóz yetiledi.

Bayağılar bağda qaldı,

Bağ jıgılıp suwda qaldı.

Bul eki qatarda bizdi qorshağan shınlıqtıń belgili bir kórinisi sóz yetilgen. Bunday ruxıy halat, ótken ómirin yeslew hám bul arqalı ókinish, kúyinish, qumsaw sezimlerine beriliw tábiyiy qubılıs. Bul turmıs haqıyqatlıǵı metaforalıq súwretlew usılında óziniń poetikalıq kórinisin tapqan.

Ózbek ádebiyatında kishi lirikalıq janrlardı izertlewshi ilimpaz R. Orzubekovtıń fardlar tuwralı tómendegi pikirleri dıq-qatqa ılayıq: «...kólemi eki qatardan ibarat bolıp, eki qatarı da óz- ara uyqasıp keletuǵın báyter maqallar, zarbulmasallar sıpatında folklorımızda da bar. Biziń názerimizshe, xalıq awız eki dóretiliw-shiligindegi usınday zarbulmasallar da fardtıń janr sıpatında payda bolıwı hám qalıplesiwinde tiykar bolğan.»⁵ Kishi lirikalıq formalar sońǵı dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatında kóbirek I. Yusupov, J. Izbasqanov, S. Ibragimov, B. Genjemuratov h.t. basqalar tárepinen dóretilmekte. Kishi lirikalıq formalar óziniń ıqshamlıǵı, tásirsheńligi menen kózge taslanadı.

Eki qatarlı qosıqlardıń formalıq dúzilisin úyrengende uyqas máselesi áhmiyetli orın iyeleydi. Uyqas eki qatarlı qosıq-lardıń kompoziciyalıq qurılısında tiykarǵı xızmetti atqaradı. I. Yusupovtıń tómendegi ekiliginde qatarlar óz-ara bekkem uyqasadı.

Ishi qattı jellesken soń baraban,

⁵. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. - Т.: Гафур Гулом

Dawısına zor beriwge qarağan.

Bul qosıqta uyqas shıǵarma mazmunına tikkeley qatnaslı. Ásirese, «baraban» sózine barlıq pikir jámlesken. Onı basqa sóz benen almasırw hesh múmkin yemes. Sóz únemliligi hám onı óz ornında qollanıw degende mine, usınday payıtlarǵa ayıladı.

Shayır qosıqtaǵı qatarlar arasındǵı semantikalıq birlikti támiyinlewde, mazmunıń kórkemligine yerisiwde súwretlew usıllarınıń biri bolǵan inversiyadan sheber paydalanǵan. Sonıń menen birge qatarlar ishki mazmunlıq jaqtan ǵana yemes, al ǵáptiń sintaksislik qurılısı boyınsha da baylanısqa túsken. Eki qatardaǵı sózler birigip bir sintaksislik birlikti - ǵápti payda yetip tur. Ol ǵáptiń birinshi hám ekinshi dárejeli aǵzaları tolıq qatnasatuǵın ǵáp. Usı ornında kishi lirikalıq formalarǵı izertlewshi ilimpaz L.Serikovanıń pikirini keltirmekshimiz: «Fardlarda uyqas joqlıǵı yesesine qatarlar arasındǵı sintaksislik hám semantikalıq baylanıs kúsheygen boladı.» Ilimpazdıń ózbek klassikalıq ádebiyatındaǵı fardlar tuwralı keltirgen bul pikiri biziń ádebiyatımızdaǵı uyqassız eki qatarlı qosıqlarda da óziniń tastıyıqlawın tappaqta.

Solay yetip, eki qatarlı qosıqlarda mazmunıń kórkemligin támiyinlewde intellektuallıq pikirlewler menen birge hár qıylı kórkemlew quralları, inversiya, parallelizm hám qaytalawlardıń sheber isletilgenligin bayqadıq. Bul kórkem formanıń poeziyamızda ornıǵıwı hám onı kóp ǵana shayırlarımızdıń dóretiwi nızamlı qubılıstay seziledi. Sebebi, tıp dáregi folklorlıq dóretpelerden baslanǵan bunday formalar lirikalıq shıǵarmalardıń tiykarǵı qásiyeti bolǵan qısqalıqqa iye bolıwı menen birge óz aldına qoyǵan kórkem wazıypalardı da (formanıń jıyınalıqlıǵı, tereń mazmun) biymálel sheshe aladı.

Lirikanıń kishi formalarına úsh qatarlı qosıqlar da kiredi.

Úsh qatarlı qosıqlar italyan ádebiyatında «tercina» degen at penen belgili. Sonday-aq úsh qatarlı qosıqlar koreec ádebiyatında «cidjo» yapon ádebiyatında «xokku» dep atalıp sol xalıqlarda qosıqtıń tiykarǵı formalarınıń biri yesaplanadı.

Házirgi qaraqalpaq ádebiyatında úsh qatarlı qosıqlar eki túrli kóriniste ushırasadı.

Birinshisi - hár bánti úsh qatardan ibarat bolıp, bir neshe úsh qatarlı bántler birigip bir pútin dóretpeni payda yetedi.

Ekinshisi - tek úsh qatardan ibarat gárezsiz poeziyalıq shıǵarma.

Mine, usı eki poetikalıq formanı úyreniwde shatastırıwlarǵa jol qoymaw maqsetinde, shártli túrde úsh qatarlı bir neshshe bántten turatuǵın qosıqlardı «úsh qatarlı qosıqlar», al tek úsh qatardan ibarat tórtlikler sıyaqlı ózinde tamamlanǵan oy-pikirdi jámlegen poetikalıq formalardı «úshlikler» dep júritsek maqsetke muwapıq boladı dep oylaymız.

Poeziyamızdaǵı úsh qatarlı qosıqlar menen úshlikler mazmundı sáwlelendiriw usılı jaǵınan bir-birinen ózgeshelenedi. Úsh qatarlı qosıqlarda oy-pikir qosıqtıń bastan aqırına shekem izbe-iz dawam yetedi. Al úshliklerde fragmentar lirikaga tán sıpat kózge taslanadı, kórkem mazmun fragmentlik qatarlar, miniatyuralıq obrazlar, mazmunǵa tikkeley tásir jasawshı detallar, predmetler arqalı jasaladı. Qosıqtıń bunday formasında uyqas kóbinshe a,b,a yamasa a,a,b, júdá siyrek jaǵdaylarda a,b,b túrinde de ushırasadı.

Házirgi qaraqalpaq lirikasında tórtlikler Qaraqalpaq ádebiyatında kishi lirikalıq formanıń eń keń tarqalǵan úlgesi - tórtlikler. Jámi tórt qatardan ibarat qosıqlar usılay ataladı. Tórtliklerdiń rubayılar menen qatnası hám ayırmashılıǵı neden ibarat? Tórtlikler haqqında izertlew jumısların júrgiziw payıtında bul sorawǵa juwap beriw áhmiyetli.

Rubayı (arabsha-tórtlik) tórt qatarlı (eki báyttan ibarat), xazadj baxrınıń axrab hám axram tarmaqları ólshemlerinde jazılıw-shı, Baburdiń aytıwınsha, bul eki tarmaq ólshemlerin aralastırıp ta jazıwǵa bolatuǵın, pikir sezimge salıstırǵanda bórtip turıwshı filosofiyalıq shıǵarmalar janrı: aldińǵı eki qatarda ideya hám maqset, keyingi eki qatarda dálil hám juwmaq beriliwi ádet túsini alǵan, bul bolsa hár bir qatardıń mazmun tamannan gárezsiz bolıwın támiyinleydi. Ayrıqsha belgisi - parallelizm. Bul janrda úshinshi qatar tiykarǵı ideyanı jáne bir márte qaytalawshı xızmetin atqaradı (múmkin, bul qatardıń basqa qatarlar menen uyqaspawı usınıń menen túsindiriler), al ulıwmalastırıwshı xızmetin atqarıwshı tórtinshi qatarda mazmun tolıǵı menen ashıp beriledi hám avtordıń tiykarǵı ideyası bekkemlenedi.

Solay yetip, bul janr ózinshe úsh múyeshlikti payda yetedi - tezis, antitezis, sintez. Jazba ádebiyatta rubayınıń tiykarın salıwshılar Rudakiy hám Xonzoda (IX-X ásirler) bolıp yesaplanadı. Bul janr XI ásirge kelip alım hám shayır Omar Xayyam (1048-1122) tárepinen ayrıqsha rawaj-landırıldı. Rubayınıń dástúriy uyqas forması a,a,b,a, júdá siyrek jaǵdayda a,a,a,a. Biraq usı uyqas formasında jazılǵan tórtliklerdiń barlıǵı rubayı bola bermeydi. Onıń ushın ol joqarıda atap ótilge-nindey aruz ólshemi Xazadj baxrınıń axrab hám axram tarmaqlarında jazılıwı shárt. Al qaraqalpaq ádebiyatına bolsa aruz ólshemi biygana. Solay da biziń poeziyamızda (T.Jumamuratov, K. Karimov ápiwayı tórtlikti rubayı rubrikasınıń astında beriw jaǵdayları ushırasadı. Bunday halatlardı ózbek ádebiyatında da ushıratamız. «Rubayı janrına tiyisli shıǵarmalar tórtlikler ishinde, rubayı talaplarına ulıwma juwap bermeytuǵın tórtlikler rubayı dep oqıwshılardı usınıladı. Oqıwshılardı aljastıratuǵın bul halat shayırlarımızdıń usı janrlardı tiyisli tiykarǵı talaplardı bilmewi yaki biyparwalıqları nátiyjesinde júz bergen dew múmkin.»⁶ Qaraqalpaq ádebiyatında rubayı hám tórtliklerdi bir-biri menen shatastırıw jaǵdayları da usınday sebeplerge göre kelip shıqqan dep juwmaq jasawǵa boladı.

Solay yetip, qaraqalpaq ádebiyatında kishi lirikalıq janrlar tarmaǵına kiretuǵın tórt qatarlı qosıqlardı tek tórtlikler dep ataw múmkin. Ádebiyatımızdaǵı tórtliklerdiń rubayı yemes, al ápiwayı tórtlikler yekenligin ádebiyatshı Q. Járımbetov quwatlaydı. «Ulıwma qaraqalpaq poeziyasında aruz benen jazılǵan birde-bir rubayını tabıw qıyın. Olay bolsa, qaraqalpaq poeziyasında, sonıń ishinde Ájiniyaz hám Berdaqta ushırasatuǵın juwmaqlanǵan bir ideyanı beretuǵın, bir birinen gárezsiz tórt qatarlı qosıqlardı rubayılar dep yemes, al tórtlikler degen atama menen júritken maqul.» Bul forma qaraqalpaq ádebiyatında júdá keń tarqalǵan. Sońǵı 30 jılda T. Jumamuratov, I. Yusupov, T. Sársenbaev, K.

⁶ Иброхимов М. Кичик поэтик жанрлар ва ўларнинг услубий йуналишлари // Тўплам. - Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар рангбаранглиги. - Тошкент: Фан, 1983. - 154-192 бетлер.

Raxmanov, J.Izbasqanov, M. Seytniyazov, K. Karimov, B. Genjemuratov, S.Ibragi-movlar ózleriniń joqarı kórkemlikke iye tórtliklerin dóretti.

Bul formanıń bir qatar jaqsı úlgileri de áyne, T. Jumamuratovtıń qálemine tiyisli. Shayır rubayı janrınıń eń kórnekli wákili Omar Hayyamnıń kóp ǵana rubayıların qaraqalpaq tiline awdardı. Álbette, kópshilik jaǵdayda kórkem awdarmanıń dóretiw-shilikke tásiri kúshli boladı. Bunday tásir T. Jumamuratovtıń dóretiwshiliginde de bayqaladı: onıń tórtlikleri uyqasıw forması boyınsha da rubayı menen birdey - a,a,b,a.

Adam keler, keter dúrkin hám dúrkin,
Júrek qıymaq yemes dúnyanıń kórkin,
Ulıqmanday mın jıl ómir súrseń de,
Sonıń arjaǵında bar taǵı bir kún.

Bul tórtlikler tek uyqas forması boyınsha ǵana yemes, al pikirdi jetkeriw usılları boyınsha da rubayılardı yesletedi. Olar-dıń hár birinde pikirler «tezis-antitezis-sintez» formasında berilgen. Dáslepki eki qatarında waqıya bayanlanadı, úshinshi qata-rında oǵan qarsı argument keltiriledi, al tórtinshi qatarda tezis penen antitezisti biriktirip kórkem juwmaq jasaladı.

Eki tórtlikte de ómir filosofiyası belgili dárejede ashıp beriledi. Adamnıń ármanları túwesilmegeni sıyaqlı ómir súriwge degen háwesligi de hesh qashan ada bolmaydı. Ómir haqqındaǵı bul turmıs haqıyqatlıǵı birinshi tórtlikte júdá pákize usılda kórkem haqıyqatlıqqa aylanadı. Ekinshi tórtliginde de shayır alǵa qoyǵan kórkem wazıypanı orınlawdıń úddesinen shıqqan. Hámel, baylıq dese aspannan taslaytuǵın ashkózler, kózińshe maqtap, sırtıńnan sayatuǵın jalataysımaqlar burın da bolǵan, házir de bar. Shayır usınday adamsımaqlar taypasınıń obrazın jasaw menen birge inanımlı kórkem juwmaq shıǵaradı. Qosıqtaǵı «Jaramsaqlar», «sıyır», «maqtaw» sıyaqlı kórkem detallar qatarlardaǵı pikirlerdi bir-biri menen baylanıstırıw hám olarǵa logikalıq juwmaq jasawda sheshiwshi xızmet atqarıp turǵanı áhmiyetli. Bul qosıqtıń ishki forması menen sırtqı forması bir-birine sáykes yekenliginen dárek beredi.

I. Yusupov tórtlik janında eń sátli qálem terbetken shayırlar-dıń biri. Ol tórt qatar-da-aq úlken mazmun bere alıw múmkin yeken-ligin dálilledi. «Shayırdıń tórtlikleri ishki dramatizmge, intellek-tuallıq oy naǵıslarına qurıladı, konkretlik bulardıń kópshili-gine tán boladı, bular onıń tórtliklerine belgili bir tutaslıq, bir-biri menen ishтей baylanıslılıq beredi.» Qondı bir tamshı shıq pisken almaǵa,

Hám «men-mazmunman» dep kerdi kókirek,

Biraq kún shıqtı da onı jalmadı,

Alma tur. Al qayda sol shıqtan dárek?

Tórtliklerde kórkemlew quralların hám usılların qatnastırıw - bul poeziyadaǵı eń quramalı qubılıslardıń biri. Sonıń menen birge ol zárúr de. Sebebi, qısqa qatarlarda úlken mazmun beriwge, pikir obrazlılıǵın arttırıwǵa, áyne kórkemlew quralları hám usıl-ları (troplar hám figuralar) múmkinshilik jaratadı. Birinshi mısalda shayır simvollıq kórkemlew quralınan hám parallelizm usılınan paydalanǵan. Shıq - maqtanshaqlıq, turaqsızlıq, alma - keń peyillik hám turaqlılıq, barlıq simvolı. Ómirde kúshsizler, yerteń-gisine isenbeytuǵınlar kóbirek maqtanadı. Shıq - solardıń ádebiyat-taǵı kórkem obrazı. Al alma ushın bul jaǵdayda maqtanıw da, «men-mazmunman» dep talasıw da zárúr yemes. Simvollıq obrazdıń eń tiy-karǵı ózinsheligi de sonnan ibarat, ol tikkeley mánisinde de, awıspalı mánisinde de mazmunǵa iye bola beredi. Shayır simvoldıń bul qásiyetin hám eki simvollıq obrazdı qatara qoyıp súwretlew usılın (parallelizm) utımlı qollanǵan.

Ekinshi mısalda shayır allegoriyalıq kórkemlew quralı hám janlandırıw (gradaciya) usılınan paydalanıw arqalı belgili bir ómir shınlıǵın kórkem shınlıqqa aylandıran. Úshinshi mısalda bolsa, úsh kúshik metaforası júdá kúshli shıqqan. Shayır usı úsh kúshikke baylanıslı túsiniklerdi bir-birine qarsı qoyǵan yamasa antiteza usılın qollanǵan. Sonday-aq «úsh kúshik» - bul metaforalıq detal. Qosıqtaǵı metaforalıq mánis usı detalǵa baylanıslı kelip shıǵadı hám shıǵarma tutası menen metaforalıq mazmunǵa iye boladı. Bul shıǵarmadaǵı mazmundı jetkeriwge baylanıslı eń utımlı usıl.

Mine, bular qosıqlardıń ishki forması bolsa, sırtqı forma-nıń da oǵada kórkem yekenligin bayqawǵa boladı. Uyqastıń jaylasıw poziciyasınıń hár qıylı ráń-

bárán yekenligin aytpaǵannıń ózinde olar qarısıp ketken uyqaslar hám pikirdi alıp júriwshi sózler. Sonday-aq sózlerdi óz ornında hám únemli paydalanıwda da shayır sózsiz tabısqa yerisken. Birinshi misaldaǵı «qondı» sózin alıp qarayıq. Yegerde onıń ornına «tústi», «tamdı» sózlerin qollanǵanda da qosıqtıń buwın sanı buzılmas yedi. Bir qaraǵanda mánis te ózgerip jarımaydı. Biraq bul tek bir qaraǵanda. Al tiykarında bul eki sóz de qosıqtı ábigerlendirip taslaydı. «Qondı» - birinshiden, obrazlı sóz. Tuwra mánisinde shaqaǵa qus qonıwı múmkin, gúbelek, hárre t.b. qonıwı múmkin. Al yendi shıqtıń qonıwı - obrazlılıq. Ekinshiden, qonıw - waqtınshalıqtıń belgisi. Qonǵan nárese sirádá ushıp ketedi. Tamsa yaki tússe sol jerde qalıp qoyıwı, tamǵan túsken nársesine sińip ketiwi múmkin. Shayır «shıq» obrazın jasaw ushın usı sózdi arnawlı isletken. Sonday-aq bul tórtliktegi «jalmadı» sózi de júdá sátli qollanılǵan.

Tórtliklerdiń tiykarǵı ózinsheliginiń biri filosofiyalıq pikirlerdi tereń hám tujırımlı yetip bere alıwında. Sebebi, tórtlikte sezimnen góre pikir anıǵıraq kóriniwi shárt. Tórtliktiń janrlıq ózinsheligi usını talap yetedi. Demek, tórtliklerde forma-lıq sıpattan góre mazmun sıpatı (álbette, bunnan qanday mazmunǵa tiykarlanbasın shıǵarmanıń tórt qatardan ibarat bolıw talabı inkar yetilmeydi) basım yekeni kórinedi.

Ózinde filosofiyalıq pikirlerdi alıp júriwshi tórtlikler I.Yusupovtıń dóretiwshiliginde de, basqa shayırlardıń dóretiw-shiliginde de kóplep ushırasadı.

Kewlińniń ózinde quyash bolmasa,
Kóktegi kún onı jılıtpas hasla,
Kewliń suwıq bolsa, ıssılarda da,
Kimdur birewlerdi tońdıra baslar.⁷

Bazardan birewdi qıdırǵanımday,
Men ózimdi geyde izleymen tınbay,
Bazda óz-ózimnen qashaman zımırap,
Qashıp qutilmassań ózińnen biraq.⁸

⁷ Юсупов И. Кеўилдеги кең дүнья. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. 143-б

Adam degen túsiniktiń mánisin shaǵıw, jaqsılıq hám jaman-lıqtıń gúresi, insan qádiri, onıń ómirdegi ornı, onı hár kimniń ózinshe sezine alıwı - mine, I. Yusupovtıń tórtliklerinen kelip shıǵatuǵın ulıwma pikir usınday. Bular, álbette, ádebiyat ushın máńgilik tema. Onı hámme shayır jırlay beriwi múmkin. Biraq I. Yusupovqa tán bolǵan súwretgerlik, pikirdi kórkemlep hám bórt-tirip bere alıw sheberligi bul shıǵarmalarǵa tabıs alıp kelgen. Qosıqlarda seslerdiń jilwalanıp yesitiliwi ushın anafora, allite-raciyalardan paydalanǵanın aytpaǵannıń ózinde, hár bir tórtlikte qaytalaw (birinshi tórtlikte), parallelizm (birinshi tórtlikte), antiteza (ekinshi tórtlikte), gradaciya (ekinshi tórtlikte) sıyaqlı kórkemlew usılların, metafora, metanimiya, teńew sıyaqlı kórkemlew quralların qatara hám bir payıtta qollanıwı (bir bántte eki kórkemlew usılınan paydalanıw júdá siyrek gezlesetuǵın qubılıs) úlken shayırlıq sheberlik, bilim hám tájiriybeniń belgisi.

Sonday-aq shayır tórtliklerinde pikirdi bayanlaw usılları da hár qıylı. Máselen, dáslepki tórtlikte pikir birinshi betten ekinshi betke qaray ayıtılsa, keyingi tórtlikte monolog formasında beriledi. Usılay yetip, bayanlawdıń hár qıylı formaların qollanıw arqalı da pikir ótkirliǵi támiyinlengen. Bul tórtliklerde uyqas ta ádettegiden tıs formada. Birinshi tórtlikte bántlik, ekinshi tórtlikte eki qatarlı qosıq uyqası qatnasadı. Ásirese, ekinshi tórtliktiń uyqas forması tórtliklerde derlik gezlese bermeydi.

Sh. Ayapovqa tiyisli tórtlikte de insannıń jámiyettegi ornın anıqlawǵa umtılıwshılıq bar. Biraq shayır onı bir qansha jaydarı usılda beredi. Al S. Ibragimovtıń tórtliginde pikir yele de qurama-lıraq formada jetkeriledi. Joqarıda sezimge salıstırǵanda pikir-diń bórtip turıwı tórtlik janrınıń tiykarǵı ózinshelikleriniń biri yekenligin atap ótken yedik. Sonlıqtanda tórtliklerde lirik qaharmannıń turmıstan yaki bolmasa ómirde ushırasatuǵın belgili bir hádiyselerden tásirleniwi, oǵan óziniń qatnasın bildiriwi yemes, al olar haqqında pikirleri toplanıwı tiyis. S. Ibragimovtıń tórtliginde pikirlew de, sezim de qatnasadı. Lirik qaharmannıń belgili bir ruxıy halatı sáwlelenedi. Bul demek, tórtliktiń yemes, al pútin bir lirikalıq shıǵarmanıń atqaratuǵın wazıypası. Ekinshi-

⁸ Юсупов И. Кеўилдеги кең дүнья. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989

den, onda belgili bir sózler, uǵımlar arqalı (metafora, metonimiya, simvol, sinekdoxa h. t. b.) pikirdi awıspalı formaǵa qurıw yemes, al qosıq qatarları, báyıt, ulıwma pútin tórtlik arqalı awıspalı mánisti keltirip shıǵaradı. Qosıqtıń qálegen bir sózin alıp mınaw mınaday kórkemlew quralı dep bólip qaray almaysañ. Olardıń barlıǵı da tuwra mánisinde qollanǵan. Al qatarlarda bul náirse anıq bayqaladı. «Men ózimnen qalıppan jiraq» degen qatar shınında da pikir obrazlılıǵın, awıspalı mánisti ańlatadı. Adamnıń geyde ózi menen ózi bolıw ushın basqalardan jiraqlanıwǵa umtılıw payıtları boladı. Al óz-ózinen jiraqlanıwı - ádettegiden tısqarı jaǵday. Usı qatarǵa ekinshi qatardı qosıp oqısañ pikir hám aydınlasadı, hám quramalasadı:

Bul lirik qaharmannıń ruxıy halatı. Qandaydur sırtqı kúsh-lerdiń yamasa ruxıy túskinliktiń tásirinen, kerisinshe hádden tısqarı quwanıwdan adam óz háreketin qadaǵalaw qábiyetenen waq-tınsha ayrıladı. Bul qorqınıshlı yamasa quwanışlı demlerde insan ózinde ğayrı-tábiyǵıy kúshti sezedi. Mine, usı payıttaǵı ruxıy halattı súwretlew de, aytıp beriw de múshkil. Qosıqtıń dáslepki eki qatarında lirik qaharman usınday halatqa kiredi. Al úshinshi, tórtinshi qatarlarda pikir rawajlanıwı jiyilesip, ol aydınlasadı. Solay yetip, ulıwma tórt qatardan pikir yamasa pikirler dizbegi kelip shıǵadı. Shayır tórtlikte tek pikirdi beriw menen sheklenbesten lirik qaharmannıń ruxıy halatın sáwlelendiredi. Bul usıl tórtlik-tiń súwretlew shegerasınıń ádewir keń yekenliginen dárek beredi.

Sonday-aq qaraqalpaq ádebiyatında tórtliklerdiń dialog for-masında dóretilgen úlgeri de ushırasadı.

Pikirlewdiń dialog forması jaydarı tórtlik túwe, pútin lirikalıq shıǵarmalarda da júdá siyrek ushırasatuǵın qubılıs. Bul usıldı kóbirek epika hám drama talap yetedi. Solay da shayırlardıń usı usıldı qollanıwın pikirlew formasın keńeytiwge umtılıw-shılıqtan kelip shıqqan dep qaraw kerek.

Sońǵı jıllardıń poeziyasında ritorikalıq soraw formasında dóretilgen tórtlikler de ushırasadı.

Aq qoy bar, qara qoy bar...

Nege joq appaq túye?!

Haq oy bar, qara oy bar,

Nege joq appaq kúye?!

Ádebiyatta pikirdi ritorikağa qurıw ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi, ritorika - bul tek soraw yemes, juwabı da onıń artında jası-rınıp atadı. Bunday sorawlarğa juwap talap yetilmeydi. Ritorikağa qurılğan shıǵarmalar oqıwshılardı oylanıwǵa, izleniwge májbúr-leydi. Bunday sıpat, ásirese, lirikağa mas túsedi.

Sońǵı 30 jıllıqta uyqassız, qatarlardagı buwın teńligi saqlanbaǵan tórtlikler de dóretilmekte. Bulardı yerkin qosıqtıń kishi forması dep te atawǵa boladı.

Haq kewlińdi kórsettiń, Quyash nege,

bult jamılıp qalmadıń máńgige?!

Qullar yendi taslardı jawdırar,

Seniń múbarek nuranıy mehrine.

Juwmaqlastırıp aytqanda tórtlikler házirgi qaraqalpaq poe-ziyasında eń keń rawajlangan formaların birine aylandı. Qaraqal-paq ádebiyatındaǵı tórtliklerdi rubayıma, tórtlikpe dep shatastırıp otırıwdıń zárúrligi joq. Olar - ápiwayı tórtlikler. Biraq bunnan tórtliklerge tálimsip qaraw degen túsiniń kelip shıqpaydı. Aruz ólsheminiń belgili bir tarmaqlarında jazılıp, rubayı atanǵanı menen olardıń tórtliklerden artıqmash yamasa kerisinshe, qaraqalpaq ádebiyatına aruz jat bolǵanlıqtan tórtlik yetip dóretilgenlikten onıń aruzdan kemshilik jeri joq. Tiykargısı bul shıǵarmaların kórkemlik dárejesiniń joqarı bolıwında, kórkem, tereń pikirlerdi bul formadaǵı shıǵarmalarda bere biliwinde. Házirgi dáwirge kelip shayırlarımız kishi lirikalıq kórkem formanıń usı túrin yele de tereńirek ózlestirip, olardı túrlishe qubılıp, janlıq formasın jetilistirip atır. Sonday aq qaraqalpaq ádebiyatında lirikalıq formanıń túrleri bolǵan altılıqlar, segizlikler hám onlıqlar da dóretildi. Altı qatarlı qosıqtı Yevropa ádebiyatında «sektina», orıs ádebiyatında «shestistishie» dep ataw qalıplesken. Al túrkiy hám Shıǵıs xalıqları ádebiyatında altı qatarlı qosıqlar «musaddasdep ataladı.

1.3. Kishi lirikalıq formalar – altılıqlar hám segizlikler.

Biz altı qatarlı qosıqlar emes, al tek altılıqlar tuwralı bazı bir baqlawlarımızdı usınbaqshımız.

Qaraqalpaq ádebiyatında altılıq formada eń dáslepki kilerden bolıp qosıq dóretken shayırlardıń biri X. Turımbetov. Ol 1958- jılları-aq bul formada qosıq jazıp, onı altılıqlar degen atama menen atap qosıqlar toplamında járiyaladı:

Birewler qıyalshıl! Buǵan ne derseni?

Uyqılap jatıp ayǵa da qol sozadı.

Birewler maqtanshaq! Oǵan sóz berseń:

«Ol jeńimpaz, ol hámmeden ozadı.»

Al men usınday adamdı kórsem,

Jıǵırdanım qaynap, «jinim qozadı.»

Bul altılıq qaraqalpaq ádebiyatında usı formada dóretilgen dáslepki shıǵarma sıpatında ǵana bahalı yemes, al kórkemligi, janr-dıń talabına hár tárepleme juwap beriwi menen de qunlı. Shayır adamlardıń minezinde, psixologiyasında bolatuǵın sıpatlarǵa óziniń kóz qarasın bildiredi.

60-jıllardıń ortalarınan baslap altılıqlar hám segizlikler dóretiwde K. Raxmanov ayırıqsha kózge túse basladı.

Geyde qádirińdi bilmes adamlar,

Bárhá arasında kórinip júrseni,

Seniń qádirińdi sol waqta añlar,

Basqa jaqqa ketseń yamasa ólseń,

Ólip qádirlirek bolǵannan góre,

Abzal táǵdir menen bolıw áwere.

Keltirilgen misaldan kórinip turǵanıday altılıqta tórtlik-ke salıstırǵanda pikirdi jetkeriw ushın múmkinshilik kóbirek. Sebebi, qatar sanı kóp bolǵanlıqtan da pikirge kirispe jasaw, onı rawajlandırıw hám juwmaqlastırıwǵa imkaniyat molıraq boladı. K.Raxmanov bul altılıǵında dáslepki eki qatarda pikirge kirispe jasaydı yamasa onıń tezisın beredi. Úshinshi, tórtinshi qatarlarda pikirdi bunnan bilay da rawajlandırıw ushın antitezis keltiredi. Sońǵı eki qatarda bolsa, oy-pikirge

juwmaq jasaladı. Usı arqalı kórkem poetikalıq pikirdi usınadı. Bunday yetip pikirdi jaylas-tırıw tártibi bir pútin lirikalıq shıǵarmalardı yesletedi.

Sonıń menen birge altılıqlardıń tematikası da yerkin. Onda tórtlikler qusap filosofiyalıq, intelektuallıq pikirlew de, muhab-bat haqqında ilahiy sezimlerdi beriw de, tuwılǵan jer haqqında pikirlew de h. t. b. qatnasıwı múmkin. Ásirese, sońǵı dáwirde payda bolıp atırǵan altılıqlarda pikirlew shegerası barınsha keńeydi.

J. Izbasqanovtıń ayırım altılıqlarında sırtqı forma yerkin qosıqlardaǵıday jıynaqsız. Uyqas ta yerkin, qatarlardaǵı buwın sanları da teń yemes.

Aprel aqshamında,
Quslar qanat qaǵısadı.
Tuwǵan jerdiń aspanında,
Olar taǵı tabısadı.
Al bizler qashan,
Al bizler qashan tabısamız?

Mine, bul da altılıqtıń bir forması. Bunda forma yerkinligi pikir yerkinligine jol ashıp bergen. Qosıqtaǵı ritorikalıq pikir onı hár kimniń talǵamına, túsiniǵine qaray hár qıylı túsiniwine alıp keledi.

Shayır H. Ayımbetov ta bir qatar altılıqlar dóretti. Ol ózi-niń bazı bir altılıqları arqalı ulıwma ádebiyatqa, sonıń ishinde lirikaǵa úlken wazıypa qoyadı. Shayırdıń kórkem dóretiwshilikke bolǵan juwapkershiligi kórinedi.

Qıyal dostım, saǵan baǵısh hár demim,
Sen onı da jebep alǵa tart taǵı.
Qosıq atlı sadıq dostım bar meniń,
Ómir biziń kewlimizdi tartadı.
Keń jáhánge kóz taslayıq úshewmiz,
Shınılıqtıń zor minberleri arqalı.

Bunı shayırdıń qosıq dóretiwdegi bas baǵdarlaması (program-ması) dep qarawǵa boladı. Qosıqta pikir kórkemligi, obrazlılıǵı menen qosa, onıń jeńil oqılatuǵının, bir tegis ırǵaq hám tartımlı uyqas qatnasatuǵının da atap ótiw kerek.

Sunday-aq sońǵı dáwir poeziyasında shayır B. Genjemuratovtıń da bir qatar sátlı jazılǵan altılıqları bar. Onıń altılıqları da sóz yetiw shegerasınıń keńligi, forma hám mazmun tańlawdaǵı yerkin-ligi menen ózgeshelenedi.

Segizlikler Yevropa ádebiyatında oktava, turkiy hám Shıǵıs xalıqları ádebiyatında musamman dep ataladı. Bul atamadaǵı qosıqlarǵa hár bir bánti segiz qatardan turatuǵın bolǵan-lıǵı ushın usınday at berilgen. Biraq oktava da, musamman da jeke halında da, bir neshe bánti jıyılıp ta bir pütün shıǵarma bola aladı. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı segizlikler de altılıqlar sıyaqlı qatań shártlilikke iye yemes. Olar hár qıylı uyqas, ólshem formala-rında dóretilmekte. Bul formada K. Raxmanov, T. Sársenbaev, N.Tóre-shova, J.Izbasqanov, K. Karimov sıyaqlı shayırlar ózleriniń bir qatar shıǵarmaların dóretti.

Jerde jatır qardıń qalıń kórpesi,
Biz mise tutpadıq hesh suwıqlıqtı,
Yekewimiz tábiyattıń yerkesi,
Háwirimiz borandı serpiltip shıqtı.
Keteyik aralap bul keń jáhándi,
Kewli quyashlarǵa baǵıshlap ilham.
Nurǵa toltırayıq qutlı mákandı,
Bir tutam ómirde qalmasın árman.⁹

N. Tóreshovanıń segizligi shalıs uyqas formasında. Altılıq-lar sıyaqlı segizliklerdiń de sóz yetiw ob'ekti keń. Ol insan qálbin tolqıtatuǵın qubılıslardıń hámмесin de óziniń mazmunına qamtıwı múmkin. Shayıranıń segizligi tek pikirlewden turmasthan sezimdi de ańlatadı. Eki ashıq jastıń ruxıy dúnyasındaǵı, sezimlerindegi qızǵın háwir aldında hár qanday suwıq ta tózim bere almaydı. Lirik qaharmannıń pikirinshe, muhabbat - bul nur. Usı nur menen yeldi shadlıqqa toltırıwǵa boladı. Bul jańa pikir. Usınday pikirler ǵana poeziyanı bezey aladı.

Házirgi qaraqalpaq poeziyasında onlıqlar da ushırasadı. Onlıqlardı shártli túrde ǵana kishi lirikalıq formaǵa kirgiziw múmkin. Sebebi, on qatarda shayır ózi aytajaq bolǵan pikirdi biymálel jetkere alıw múmkinshiligine iye.

⁹ Төрешова Н. Сәуір самалы. - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988.16-б

Shayır K. Raxmanov bir qansha onlıqlardıń avtorı. Onıń onlıqları tiykarınan 2 túrli bántlik qurılısqa hám júdá kóp túrli uyqasıw formasına iye. Shayır onlıqlarınıń birinshi toparı eki tórtlikten, bir ekilikten tursa, ekinshi toparı eki beslikten ibarat. Olardıń sóz yetiw ob'ektleri de, qatarlardagı buwın sanları da túrlishe.

Solay yetip, házirgi qaraqalpaq ádebiyatında onlıqlar da belgili bir poetikalıq forma sıpatında qalıplesti hám ádebiyatta jasawǵa haqılı yekenligin dálillemekte. Joqarıda atap ótkenimizdey, onı kishi lirikalıq formalar qatarına shártli túrde ǵana kirgizemiz. Óytkeni, onlıqlardı fardlar (ekilikler), úshlikler, hátteki, tórt-ikler menen de salıstırıw múmkin yemes. On qatarda tolıq lirika-lıq shıǵarmanı payda yetiw, álbette, múmkin. Solay da onlıqlarǵa atama qoyılmastan, onlıqlar dep atalǵanlıqtan, bántlerdegi qatar sanı qatań túrde sheklengenlikten de (bul kishi lirikalıq formalar-dıń tiykarǵı belgileriniń biri) usı formadaǵı shıǵarmalar qatarına qosıladı.

Sonday-aq házirgi qaraqalpaq ádebiyatında on eki, on altı qatarlı lirik shıǵarmalar da gezlesedi. Biraq olar segizlikler yamasa onlıqlar sıyaqlı usınday atama menen hár qaysısı óz aldına ǵárezsiz shıǵarma sıpatında dóretilmesten, lirikalıq dúrkinlerdiń yaki bolmasa iri lirikalıq shıǵarmalardıń bólekleri sıpatında dóretiledi.

II BAP. QARAQALPAQ POEZIYASINDA KISHI LIRIKALIQ FORMALARDIŃ KÓRKEMLIK SÍPATLARI

2.1. Sh. Ayapov, K.Karimov, S. Ibragimov, J. Izbasqanov, K. Reymov, B. Genjemuratov h.t.basqalarda uyqas hám ideyan beriw ózgeshelikleri

Lirikalıq shıǵarmalardıń tábiyatına tiyisli qubılıslardıń biri - onıń qısqalıqqa umtılıwı. Az sóz, az kólem menen úlken, tereń mazmundı beriw lirikaǵa tiyisli tiykarǵı ózinsheliklerden yesaplanadı. Sonlıqtanda lirikalıq túrge kólemi boyınsha eń kishi formalar xarakterli. Úshlikler qaraqalpaq poeziyasında shayırlar J. Izbasqanov, K.Karimov, S. Ibragimov, B. Genjemuratov, K. Reymov, Sh. Ayapov hám basqalardıń dóretiwshiliginde rawajlandı. Biraq úshlikler úsh qatarlı qosıqlar sıyaqlı qaraqalpaq ádebiyatına burınnan tán yemes forma. Sebebi, qaraqalpaq poeziyasında da basqa túrkiy xalıqlardaǵı sıyaqlı hár bánti eki, tórt qatardan ibarat qosıqlar dástúriy qosıq formaları bolıp kelgen. Bunday formalar qaraqalpaq ádebiyatında XX ásirdeń sońǵı 30 jıllıǵınıń jemisi. Joqarıda atap ótkeni-mizdey ol Shıǵıs xalıqları ádebiyatında, ásirese, yapon, koreec ádebiyatlarında ayrıqsha rawajlanıwǵa iye boldı. Shayırlarımız bunday formalardı usı xalıqlar ádebiyatınan úyrengen bolsın yamasa basqa túrkiy xalıqlar ádebiyatınan (azerbayjan ádebiyatında bul forma «uchlama» degen at penen ushırasadı) úyrengen bolsın, qaraqalpaq poeziyasın jańa forma menen bayıtıp atırǵanlıǵın kóriwge boladı. Kórkem shıǵarmadaǵı forma kórkemliktiń tiykarǵı elementi. Ol kózge birden taslanatuǵın, oqıwshınıń dıqqatın tartatuǵın, estetikalıq tásir yetiwshi kúsh. Sonlıqtan, keyingi dáwirde qaraqalpaq lirikasında kórkem sóz sheberleri kórkem formaǵa úlken itibar kúsheypekte. Qaraqalpaq poeziyasındaǵı kórkemlik izlenislerdi, bul saladaǵı alǵa ilgerilewshilikti ádebiy sın óz waqtında bahalamaqta. Ádebiy dóretiwshiliktegi bul qubılıs arawlı izertlew ob'ektine de aylanıp, ádebiyatshı Q.Orazımbetov tárepinen úyrenilgen.

Lirikaniń forması- ol tek ǵana onıń sırtqı kórinisi, bir shuwmaǵınıń neshe qatardan, hár qatarınıń neshe buwınnan turatuǵınlıǵı yemes, al óz pikirin, idealın beriwdegi, syujet, lirikalıq qaharman obrazın jasawdaǵı shayırdıń tutqan jolı, soqpaǵı da bolıp yesaplanadı.

Shayır K.Karimov lirikasında kórkem forma tabıwda ádewir izlenisler bar yekenligin kóriwge boladı. Bul izlenisler óz gezeginde shayırdıń dóretiwshiliktegi óz jolı, stiline iye bolıwǵa umtılsın kórsetedi.

da duzlı. Biraq biziń jazba poeziyamızdın dáregi yesaplanatuǵın qaraqal-paq awız eki ádebiyatında úshliklerdin ayırım úlgileri az da bolsa ushırasadı. Aral-Ámiw tragediyası haqqında qaraqalpaq lirikacında 80-jıllardan baslap shıǵarmalar dóretildi. Bul baǵdarda Q.Karimovtıń da bir qansha qosıqları jazıldı. Shayırdın ǵárezsizlik jıllarında jazılǵan «Daraqlar tik turıp óledi», «Suwdın dámi», «Ata mákan» qosıqları yelimizdegi ekologiyalıq problemalardan tuwılǵan shayırdın ishki tolǵanıslarına qurılǵan.

«Daraqlar tik turıp óledi» qosıǵındaǵı «shorlanǵan dala», «suw sorap gúwlegen shınar», «solǵan japıraqlar», «tik turıp ólgen daraqlar» tábiyattın qıyralǵanın, xalqımızdın ayanıshlı awhalın kórsetetuǵın áhmiyetli obrazlı detallar.

Solar arqalı lirikalıq qaharmannın kúyinishi, ishki dártleri beriledi:

Yeń uzun jollar da tawsılar,
Kim ayttı Hámiw dep attılar.

Bir kúni ájeldin aldında
Qáddim dal boladur. Biraqta
Tik turıp óledi daraqlar.

Suwdın dámi qosıǵı da ekologiyalıq máselelerge qurılǵan publicistikalıq lirika. Qaraqalpaqstanlılar ushın tiykarǵı mashqalalardın biri Araldan kóterilgen duzlı shańǵıt. Bul duz tábiyattın hár bir bólekshesin pútinley qaplap alǵan. Jer de duzlanǵan, shor, hawa da shańǵıtlı duz aralas, suw Pútkil dúnyanı oylandıratuǵın problema shayırdın ishki dúnyasına qozǵaw saladı. Shayırdın ish-ishinen seziniw, júrek sezimlerin, tolǵanıslarınan dórelgen qosıq qatarları oqıwshıda kúshli tásir qaldıradı. Ásirese, tómendegi qatarlarda bul tragediyalıq jaǵday shegine jetip berilgen:

Dushshı suw dep soraydı ballar,
Ballar túwe hátteki baǵlar,

Biyzar bolǵan dámlı suwlardan.

Tepseń terbenbes qara jer,

Duzlı suwdı simirip únsız,

Qaytıp duzlar quspaqta únsız.

Ulıwmalastırıp aytqanda, K.Karimovtıń ǵárezsizlik jıllarında jazılǵan qosıqlarına tematikalıq hárqıylılıq tán. Olarda ásirese, búgingi kún problemaları kóterilgen. Lirikalıq qosıqlarda publicistikalıq sıpat penen lirizm qarısıp ketken hám óziniń estetikalıq tásin kúsheytken. Shayırdıń pikirleri filosofiyalıq tereńligi, awıspalı obrazlı mánige iye bolıwı, simvolikalıq xarakterge iye bolıwı menen qosıqtıń kórkemligin arttıradı. Bulardıń barlıǵı da shayırdıń talantınıń, mashaqatlı izlenisleriniń tabıslı jemisi.

Jılaǵan degen dad yeken,

Dad ta bolsa qáyteyin,

Kem kewildiń xoshı yeken.

-Ólim qayda barasań?

-Bardıń dúnyasın shashaman,

Joqtıń abroyın ashaman,

Men apamnıń tuńǵışıman,

Qazan qırǵan qırǵışıman,

Jawma kúnim, jawma.

Keltirilgen qosıqlardıń hár biri úsh qatardan ibarat ǵárezsiz poeziyalıq dóretpeler. Uyqas kórinisi birinshi qosıqta a,b,a, ekinshi qosıqta a,b,b, úshinshisinde a,a,b túrinde. Jiyyenbay Izbasqanovtıń shayırlıǵı da sonda, ol hár bir sózdi kórkem sózge, biz kúndelikli kórip júrgen, biraq yelestire bermey-tuǵın detallardı, predmetlerdi ádebiy detalǵa aylandıradı. Ol hár bir shıǵarmasına kórkem forma tańlawǵa ayrıqsha itibar qaratadı. Shayır kórkem sóz arqalı tábiyatımız aǵzaları menen sáwbetlesedi, olardı óz shıǵarmasınıń súwretlew ob'ektine

aylandıradı. Bul qosıqlarda lirikalıq qaharmannıń individual xarakteri jazba ádebiyattaǵıday ashılmaǵanı menen birinshi bettegi «men» qatnasadı. Lirik qaharmannıń kewil kúyi, sezimleri, pikir hám sheshimleri sáwlelengen. Demek, folklor-lıq shıǵarmalardaǵı úsh qatardan ibarat qosıqlar da házirgi poeziya-mızdaǵı úshlik formalardıń milliy dárekleri yekenligi dawsız. Solay yeken, úshliklerdiń házirgi poeziyadaǵı kórinisi - bul, birinshiden, ádebiyatımızdıń basqa ádebiyatlar menen baylanıs dárejesin ańlatsa, ekinshiden, milliy dáregi folklordan baslanıp, onıń logikalıq dawamı bolıp yesaplanadı.

Úshlikler ushın eń xarakterli nárese, bul olardıń kólemi kishi, tamamlanǵan, aforistlik oy-pikirdi bildiriwi:

Ya toba!

Pushkinniń qanatında párwaz yetkenler

Pushkinniń párwazın úyretter yemish!

Gúrji iyt

Sennen qorıqpayman.

Ashshı dawısıńnan shorshıydı mın adam.¹⁰

Shayır B. Genjemuratovtıń qálemine tiyisli bul poetikalıq formalardıń yekewinde de uyqas qatnaspaydı. Tiykarǵı itibar tereń, tamamlanǵan mazmundı támiyinlewge qaratılǵan. Úshliklerdegi qatarlar óz-ara ishki organikalıq baylanısqa túsken. Basqalarǵa usamaw, ózinshe jol tańlawǵa umtılıwshılıq shayır B. Genjemuratovlarda kóbirek bayqaladı shayır kópshilik qosıqlarında oy - pikir aǵımın bir tegis rawajlan-baydı, olar ishki qarama-qarsılıqlarǵa ushırap otıradı hám tiykar-ǵı aytilajaq oy hár qıylı detallardıń artına jasırınadı. Sırlı baslanǵan jumbaqlı pikir sırlı juwmaqlanadı. Hátte ayırım shıǵarmalarında aytilajaq oy-pikirdiń hasıl maǵanasın shaǵıw ádewir tayarlıqqa iye oqıwshı ushın da qıyınǵa tusedi. Ádebiyatta pikirdi ritorikaǵa qurıw ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi, ritorika - bul tek soraw yemes, juwabı da onıń artında jasırınıp atadı. Bunday sorawlarǵa juwap talap yetilmeydi. Ritorikaǵa qurılǵan shıǵarmalar oqıwshılardı oylanıwǵa, izleniwge májbúr-leydi. Bunday sıpat, ásirese, lirikaǵa mas tusedi.

¹⁰ Генжемуратов Б. Саратан. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1990. 7-6

Shıǵarmalarına forma tańlawda B.Genjemuratovta da ózgelerge usamaytuǵın usıl bar. Shayır dúnyanı barlıq masshtabı hám mazmu-nı menen qabıllawǵa umtıladı. Ol watandarlıq tariyxqa, onıń mádeniyatınıń keshegisi menen búgingisine názer taslaydı. Tariyx onı gúyzeliske túsiredi. Onıń qosıqları uyqassız qosıq formasında jazılǵanı menen belgili bir ırǵaqa iye. B.Genjemuratovtıń qosıqları dawıstıǵa bálent kóterip, kerikli jerinde páseytip oqıwdı talap yetedi. Sonda onıń emociionallıq tásiri yele de kúsheydi, qosıqtıń mánisin, shayırdıń aytajaq oyın yele de jetigirek túsinemiz. Shayırdıń bul qosıǵı usınday yepkin menen úlken dárt, tolǵanı, kúyinish ruwxında dawam yetedi. Ondaǵı hár bir qatar, hár bir sóz shayırdıń dártli júreginen atılıp shıqqan otlı jalınday dógerek - dashtı qarpydı. Shayır poetikalıq qaytalawları arqalı óz pikirin tereńletip te, aydınlastırıp ta baradı. Onda «Janǵırmaq» sózi júdá kóp qaytalanadı. Ol qanday janǵırmaq yeken? Shayır tilsiz, biraq neshe ásirdeń guwası qumlar, shóller menen tillesedi, onıń kóksine qulaǵın túrip, tórkininde shıǵıp atırǵan janǵırmaqı yesitedi, onnan óz xalqınıń tariyxın soraydı. Usı janǵırmaq shayırdı qayta - qayta gúyzeliske túsiredi. Usı gúyzelisten payda bolǵan oy - pikirler qosıq qatarlarına diziledi. Biraq tolqınlangan oy, tasqın pikir dástúriy qosıq formasınıń qálibine jayǵaspaydı.

Birinshi úshlikte oy-pikir awıspalı formada berilgen. Lirik qaharmannıń álle neden qanaatlanbawshılıq, álle kimlerge ǵázeple-niw, kúyiniw sezimleri sáwlelengen. «Pushkinniń párwazı», «párwaz yetiw», «Pushkinniń qanatı» metaforaları pikirdi awıspalı mánige kóshirip, mazmunınıń kórkemligin támiyinlew ushin isletilgen. Kishkene ǵana úshlikte sonshelli metaforalardı qollanıwı Baxtiyar-dıń shayırlıq sheberliginen, tájiriyesinen dárek beredi. Lirikada sezimdi beriwdeń usınday quramalı formasınıń da óz tárepdarları bar. Házirgi ádebiyatta bul formada kóplegen shıǵar-malar dóretilmekte. Bunday forma pikirlerdi standartlıqtan, sıy-qaqlıqtan qutqaradı. Bunı ózbek ádebiyatında modernizm úlgisinde jazılǵan shıǵarmalar dep bahalamaqta. Tek ózine ǵana ayan táshwishler menen jasap atırǵan lirik qaharmannıń shekken hásiretleri oqıwshını biyparwa qaldırmaıdı. Bunday shıǵarmalar ómirde boyap kórsetiwden awlaq. Olarda ómirge baha beriwde de ózinshelik seziledi. Bul shıǵarmada sezimdi sáwlelendiriwdeń, pikirdi jetkeriwdeń

dástúriy formaları názerge shalınbaydı. Pikir aǵımınıń rawajla-nıw baǵıtın polifanik obrazlar, mazmunǵa qatnaslı, biraq pikirlew-diń sırtqı kórinisine onshelli qatnaslı bolmaǵan detallar belgi-leydi. Bul intellektuallıq poeziyanıń shayır tárepinen jaratılǵan ayırıqsha forması bolıp tabıladı.

Ekinshi úshliktiń mazmunına da astarlı máni, tujırımıly oy-pikir jámlengen. Jámiyetimizde ushırasatuǵın hár qanday ullı maqsetlerge, islerge kesent keltiriwshi ayırım adamlar taypasınıń obrazı allegoriyalıq usılda sáwlelengen.

Molekulalar dúgisedi,

Adamlar, planetalar,

Sonday-aq jawızsań ba, háreket?!¹¹

Shayır K. Reymovtıń bul úshliginiń mazmunında bizdi qorsha-ǵan shınlıqtıń bir tárepi óz kórinisin tapqan. Tábiyattaǵı tirishi-lik mudamı hárekette bolatuǵını nızamlı qubılıs. Sol sıyaqlı jámiyettegi adamlar da barlıq waqıtta hárekette boladı. Mine, usınday háreketlerdiń ayırım kórinisleri, olardıń ulıwma jámi-yetlik rawajlanıwǵa kerı tásirin tiygizetuǵınlıǵı keltirilgen úshlikte durıs sheshimin tapqan. Bul úshlikte de joqarıdaǵı úshlikler sıyaqlı uyqas qatnaspaydı. poeziyasınıń eń bir xarakterli tamanı ol adamlardıń qabıllawı ushın oǵadı quramalı bolıwı menen birge qosıqlarınıń sintaksislik quramı túp - tamırınan ózgeshelenip turadı. Biz klassikalıq formada jazılǵan qosıqlardıń hár bir qatarı bas háripten baslanatuǵına kónligip qalsaq, K. Reymovtıń qosıqlarında noqat prozalıq shıǵarmalardaǵıday belgili bir logikalıq oydı bildiretuǵın sózler dizbeginen soń qoyıladı. Yaǵnıy onda bas hárip qatardıń basında yemes, onıń ortasında da qoyıla beredi. Bul nárese ırǵaq, bánt sıyaqlı qosıqtıń sırtqı formasına tásir yetiw menen birge, ishki - mazmundı jetkeriw formasına da joqarıda kórip ótkenimizdey tásir jasaydı. Sebebi, bul ádettegidey inversiyalıq qubılıs yemes. Shayır yerkin qosıqtıń ishki hám sırtqı nızamlıqlarınan tolıq xabardar halda qosıqqa qatnası joq zıyat bir de sóz isletpeydi. Hár bir sózden ónimli paydalanadı.

Shayır Sh. Ayapov ta lirikamızdıń usı formasın bayıtıp kelmekte.

Eh, dártlerim, meniń bigúna,

¹¹ Реймов К. Аппақ тырналар. - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. 7-6

Bas qoyasız,

Bas qoyasız, júregimniń diywallarına.

Bul lirikalıq qaharmannıń ruxıy dúnyasınıń bir halatı. Lirikalıq qaharman óziniń sezimine, kewil dártlerine janlı nársedey qatnasta qaraydı. Úshlikte mazmunniń kórkemligin támiyin-lewde tiykarǵı xızmetti janlandırıw atqaradı. Úshliktiń qatarla-rında buwın sanları hár qıylı: birinshi qatarı 9 buwın, ekinshisi 3, úshinshisi 13. Biraq qatarlar a,b,a kórinisinde uyqasadı. Bul forma yerkin qosıqtı yesletedi.

Sońǵı waqıtları qaraqalpaq poeziyasındaǵı kóplegen úshlik formalar shayırlarımız tárepinen yapon hakkulerine usatpa degen atama menen dóretilmekte. «Xokku (xayku) - yapon poeziyasındaǵı úsh qatarlı lirikalıq shıǵarma. ...Hokkude tábiyat hám adam máńgi ajralmas halında sáwlelenedi. Hár bir hokkude belgili bir qosıq ólshemi saqlanadı - birinshi hám úshinshi qatarlarda bes buwınnan, ekinshi qatarıda jetti buwın, al hámmesi bolıp hokkude 17 buwın. Hokkude uyqas bolmaydı.»

Biraq qaraqalpaq poeziyasındaǵı úshlikler menen yapon hokkule-rin bir náirse yaki bir forma dep qarawǵa bolmaydı. Qaraqalpaq shayırlarınıń úshliklerinde yapon hokkulerine tán bolǵan qatań shártlilik - qatarlardaǵı buwın sanlarınıń ólshemi, hár bir hokkudiń 17 buwınǵa iye bolıwı hám taǵı basqalar saqlanbaydı. Sonday-aq tematikada da ózinshelikler bar.

Aqıl huwshım tańlarda meniń,
Bul ne saǵınısh?! Kewlim rastan
Ashıq bolıp qalǵanba dedim?!

* * *

Gewgim ara jalǵız qaytarman,
Janım seni saǵınǵanımdı
Kim uǵınar, kimge aytarman?

* * *

Jıltıldısı gúzgi saylardıń,
Japıraqlardıń qubılıwınday,

Meniń ármanıma aylandıń.

Keltirilgen qosıqlardıń hár biri gárezsiz lirikalıq dóret-peler hám yapon hakkulerindegidey úsh qatardan ibarat. Sonday-aq bul úshliklerdiń úshewinde de muhabbat sezimleri qısqa shıǵarmalarda-aq tolıq halında jetkerilgen. Muhabbatı kúsegen kewillerde saǵınısh, ashıqlıq, jalǵızlıq, ayralıq, qubılmalılıq kóbinshe qabatlasıp júredi. Shayır óz úshliklerinde usınday sezimlerdi bergen. Demek úshliktiń tematikası, sóz yetiw ob’ekti yele de keńeyedi. Olarda pikirdi jetkeriwge qatnasatuǵın hár qıylı detallar, predmetler joq. Biraq olardıń bolmawı pikir pútinligine kerı tásirin tiygizbeydi. Bunday detallardıń ornın «aqlı huwshım», «saǵınısh», «ashıq», «janım», «qubılıw», «árman» sıyaqlı emocionallıq tásir-sheńligi basım sózler iyelegen. Usı sózlerdiń járdeminde payda bolǵan sap sezim shıǵarmalardıń lirikalılıǵın yele de joqarılatadı hám olardıń hár biri pútin bir shıǵarma dárejesine kóteriledi.

Ádette hakkulerde tábiyat hám insan, olar arasındaqı qatnas haqqında sóz boladı. Mine, hakkulerdiń mazmun salasındaqı bul ózinshelik qaraqalpaq poeziyasında shayır J. Izbasqanovtıń úshlik-lerinde saqlanǵan.

Tóbesinde qarları bolıw,
Jarasımlı tawǵa, Al maǵan
O, Kimnińdur ármanı bolıw!¹²

Shayır J.Izbasqanov poeziyasında ideya-tematikalıq, janrlıq-formalıq hám kórkemlik izlenisler boyınsha ilimpazlar tárepinen bir qatar ilimiy maqalalar járiyalandı. T.Mámbetniyazovtıń «Poeziya – turmıs, gúres hám talpınıw», Q.Járimbetovtıń «Kóterińki rux poeziyası»¹³, J.Esenovtıń «Qardıń appaqlıǵı – kewil pákligi», Q.Orazımbetovtıń «Pikirler aǵımına sıǵasqan lirika»¹⁴, P.Nurjanovtıń «Lirika – meniń wómirim, pútin barlıǵım»¹⁵, G.Tájedinovanıń «Tábiyat jırshısınıń jańa toplamı», D.Saparovanıń «Lirikalıq xarakterdiń bazı bir sıpatlı belgileri (J.Izbasqanov poeziyası mısasında)» h.basqa maqalalardı

¹² Избасқанов Ж. Мухаббаттың алмаз қырлары. - Нөкіс: Қ-қстан, 1990 64-б

¹³ Жәрімбетов Қ. Көтеріңкі рух поэзиясы. Устаз жолы, 2000, 11-октябрь.

¹⁴ Оразымбетов Қ.Пикирлер ағымына сығасқан лирика, Еркін Қарақалпақстан, 2000, 5-октябрь.

¹⁵ Нуржанов П. Лирика – мениң өмірім, пүтин барлығым, Устаз жолы, 2000, 12-октябрь

kórsetiw múmkin. Solay bolsa da, shayır J.Izbasqanov dóretiwshiligi aldağı waqıtta wóziniń arnawlı ilimiy izertlewin kútip qalmaқта. Lirikaniń tábiyatına tán bolǵan bul xarakterli wózgeshelik Jiyenbay Izbasqanov lirikasında da tolıǵı menen seziledi. Adamdı qızıqtırǵan, jan dúnyasın tolqıtqan oylar, kuwantqan, qayǵıǵa salǵan, táshwishlendirgen, zawıqlandıırǵan, qısqası, subekttiń turmısınıń mazmunın quraǵan hádiyselerdiń hámмесin lirika wóziniń nızamlı baylıǵı sıpatında qabil yetedi. J.Izbasqanov lirikasındaǵı keyip hám keshirmeler tek shayıǵa ǵana tán yemes, keń massaǵa tiyislidey kórinedi. Shayır adamnıń ishki jan dúnyası menen baylanıadı, onıń quwanışı menen qayǵısın súwretleydi, adamnıń júrek sırların qozǵaydı. Ol obektiv shınlıqtı wóziniń keshirmeleri, seziniwleri tiykarında lirikalıq qaharman obrazı arqalı beredi.

Tábiyat kórinisleri arqalı insannıń ruwxıy keshirmelerin yaqi jámiyetlik qubılıslardı kórkem sáwlelendiriw poeziya tariyxındaǵı jetekshi tendentsiyalardıń biri bolıp kelmekte. Peyzaj lirikasında tábiyat súwretlew obekti sıpatında alınıp, ol insannıń ruwxıy dúnyası qubılısların túsiniw hám túsindiriw wazıypasın da atqarıp keledi. Usı qózqarastan peyzaj lirikasında tábiyat qubılıslarına hám ireńlerine júklenetuǵın poetikalıq wazıypalardı ańlaw qosıqtıń mazmunın túsiniwge múmkinshilik jaratadı.

Úshlikte tábiyat (taw) hám insan gózzallıǵı salıstırıla súwret-lenedi. Lirik qaharmannıń pikirinshe tábiyat gózzallıǵı - bul onıń tábiyiyılıǵında, al insannıń gózzallıǵı - bul onıń súyip hám súyilip, kimlergedur kerek bolıp jasaǵanlıǵında.

J.Izbasqanovtıń biz joqarıda talqıǵa tartqan úshliklerinde kóbinese sap sezimler, emocional tásirsheń sózler qatnassa, ayırım úshliklerinde waqıya hám qubılıslar, predmetler óz-ara salıstırıla súwretlenedi. Bul shayırdıń súwretlew usılınıń ráń-baráń yekenli-ginen dárek beredi.

Baglar miywa salǵan bolmasa

Otin bolar. Seni netemiz?

Kókireginde árman bolmasa.

Mine, shayır tárepinen qollanılǵan parallelizm usılınıń bir kórinisi. Yshliklerde dáslepki eki qatarda bir waqıya súwretlenip, sońǵı eki qatarda oǵan kontrast beriwshi basqa waqıya súwretlenedi. Al bul úshlikte bunday waqıyalardı súwretlewge bir yarım qatardan ajratılǵan.

Sonday-aq poeziyamızdaǵı úshliklerdi úyreniw barısında olar-dıń kópshiliginde uyqas qatnaspaǵanın baqladıq.

Biyǵam balalıqtan ayra túskenmen,
Sol alıs báhár-
Qap-qara kózlerge kózim túsken gez.¹⁶

Ómirimniń jartısınıń jartısı
qalǵanda oylanaman men yele
ayaqımniń astındaǵı topıraq jılısıp baratırǵanda
oylanaman.

Gunalısań súygeniń ushın
Pútkil ómiriń jandı jollarda
Atar tańıń kúl hám tútindur.

Keltirilgen úshliklerde uyqas qatnaspaydı. Biraq olardaǵı mazmun uyqastıń ornın iyeleydi.

Lirikanıń kishi formalarınıń biri bolǵan úshliklerde kóbinese insan turmısında, onıń psixologiyasında, ishki keshirmelerinde júz bergen eń tereń hám eń keskin payıtlar, juwmaq hám pikirler sáwlelenedi. Sonday-aq bul formada tek úsh qatar arqalı pütün pikir jetkeriliwi zárúr bolǵanlıqtan da ishki forma kóbinese quramalı boladı.

Kózinen asılǵan terezelerge,
Jaslıǵım,-
Soqpaqlarda tursań ba yele?!
Iǵbal-
Shar tárepke shashılǵan

¹⁶ Реймов К. Аппақ тырналар. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.

Álem.

Keltirilgen úshliklerde ishki mazmun quramalı. Olardaǵı mazmundı birden ańlaw múshkil. Birinshi úshliktiń sırtqı forması boyınsha soqpaq ústinde terezege telmirip turqan jaslıq tuwralı gáp bolıp atırǵan sıyaqlı tuyıladı. Biraq onıń mazmunına yeke de tereńirek úńilsek, úshlikte súyiklisiniń jolında dilgir bolıp, oǵan jetiwdi bir ómir ańsap jasap atırǵan lirik qaharmannıń obrazı dóretilgenligin ańlaymız. Bundaǵı «kózinen asılıw» ideoması hám «soqpaqlarda turǵan jaslıq» metonimiyası mazmunniń kórkem-ligin támiyinlew ushın qollanılǵan. Ekinshi úshlikte de oy-pikirdi beriw quramalı formaǵa jámlesken. Qosıqtıń birinshi qatarı tek bir sózden, «Iǵbal», úshinshi qatarı da bir sózden, «Álem» sózinen ibarat. Demek, qosıqta ómir, ıǵbal, álem, dúnya tuwralı lirik qaharmannıń pikiri, kóz-qarası «Shar tárepke shashılǵan ıǵbal» degen ideomalıq birlik arqalı sáwlelengen. Yaǵnıy qosıqtan shıǵatuǵın juwmaq - álemdegi tirishilik hár bir insannıń hár tárepke shashılǵan ıǵbalın, óz táǵdirin izlewden ibarat. Solay yeken, qaraqalpaq shayırları da sırtqı tásir nátiyje-lerinde kirip kelgen kórkem formalardı ádebiyatımızǵa mexanikalıq túrde kóshirmesten, milliy poeziyamızdıń dástúri menen bayıtıp, jatlıqtırıp, hár qıylı tayarlıqqa iye oqıwshılardıń qabıllawına maslastırıp yengizbekte. Mine, bular qosıqlardıń ishki forması bolsa, sırtqı formannıń da oǵada kórkem yekenligin bayqawǵa boladı. Uyqastıń jaylasıw poziciyasınıń hár qıylı ráń-baráń yekenligin aytpaǵannıń ózinde olar qarısıp ketken uyqaslar hám pikirdi alıp júriwshi sózler. Sonday-aq sózlerdi óz ornında hám únemli paydalanıwda da shayır sózsiz tabısqa yerisken. Úshliklerdiń tiykarǵı ózinsheliginiń biri filosofiyalıq pikirlerdi tereń hám tujırımlı yetip bere alıwında. Sebebi, sezimnen göre pikir anıǵıraq kórinwi shárt. Úshliklerdiń janrlıq ózinsheligi usını talap yetedi. Demek, tórtliklerde forma-lıq sıpattan göre mazmun sıpatı (álbette, bunnan qanday mazmunǵa tiykarlanbasın shıǵarmanıń tórt qatardan ibarat bolıw talabı inkar yetilmeydi) basım yekeni kórinedi.

Bul usıl ádebiyatımızdıń jáhán poeziyasınıń dástúrleri menen bayıwına da múmkinshilik jaratpaqta. Demek, milliy poeziyamız jańa kórkem formalar menen tolısıp ǵana qalмай ulıwma kórkemlik dárejese artıp, hár tárepleme rawajlanbaqta.

Sh. Ayapovqa tiyisli insanniń jámiyettegi ornın anıqlawǵa umtılıwshılıq bar. Biraq shayır onı bir qansha jaydarı usılda beredi. Al S. Ibragimovtıń úshliklerinde pikir yele de qurama-lıraq formada jetkeriledi. Joqarıda sezimge salıstırǵanda pikir-diń bórtip turıwı ushlik janrınnıń tiykarǵı ózinshelikleriniń biri yekenligin atap ótken yedik. Sonlıqtanda úshliklerde lirik qaharmannıń turmıstan yaki bolmasa ómirde ushırasatuǵın belgili bir hádiyselerden tásirleniwi, oǵan óziniń qatnasın bildiriwi yemes, al olar haqqında pikirleri toplanıwı tiyis. S. Ibragimovtıń úshliginde pikirlew de, sezim de qatnasadı. Lirik qaharmannıń belgili bir ruxıy halatı sáwlelenedi. Bul demek, úshliktiń yemes, al pútin bir lirikalıq shıǵarmanıń atqaratuǵın wazıypası. Ekinshi-den, onda belgili bir sózler, uǵımlar arqalı (metafora, metonimiya, simvol, sinekdoxa h. t. b.) pikirdi awıspalı formaǵa qurıw yemes, al qosıq qatarları, báyıt, ulıwma pútin bánt arqalı awıspalı mánisti keltirip shıǵaradı. Qosıqtıń qálegen bir sózin alıp mınaw mınaday kórkemlew quralı dep bólip qaray almaysañ. Olardıń barlıǵı da tuwra mánisinde qollanǵan. Al qatarlarda bul nárese anıq bayqaladı. «Men ózimnen qalıppan jıraq» degen qatar shınında da pikir obrazlılıǵın, awıspalı mánisti ańlatadı. Adamnıń geyde ózi menen ózi bolıw ushin basqalardan jıraqlanıwǵa umtılıw payıtları boladı. Al óz-ózinen jıraqlanıwı - ádetteгідen tısqarı jaǵday. Usı qatarǵa ekinshi qatardı qosıp oqısañ pikir hám aydınlasadı, hám quramalasadı:

Bul lirik qaharmannıń ruxıy halatı. Qandaydur sırtqı kúsh-lerdiń yamasa ruxıy túskinliktiń tásirinen, kerisinshe hádden tısqarı quwanıwdan adam óz háreketin qadaǵalaw qábiyletinen waq-tınsha ayrıladı. Bul qorqınıshlı yamasa quwanışlı demlerde insan ózinde ğayrı-tábiyǵıy kúshti sezedi. Mine, usı payıttaǵı ruxıy halattı súwretlew de, ayıp beriw de múshkil. Qosıqtıń dáslepki eki qatarında lirik qaharman usınday halatqa kiredi. Al úshinshi, qatarda pikir rawajlanıwı jiyilesip, ol aydınlasadı. Solay yetip, ulıwma úsh qatardan pikir yamasa pikirler dizbegi kelip shıǵadı. Shayır úshlikte tek pikirdi beriw menen sheklenbesten lirik qaharmannıń ruxıy halatın sáwlelendiredi. Bul usıl tórtlik-tiń súwretlew shegerasınıń ádewir keń yekenliginen dárek beredi.

Sonday-aq qaraqalpaq ádebiyatında úshliklerdiń dialog formasında dóretilgen úlgileri de ushırasadı.

2.2. Qaraqalpaq poeziyasında kishi lirikalıq formalarda kórkem izlenisler;

Shıǵıs poeziyasına tiyisli kórkem formalar bizge genetikalıq jaqtan jaqın ózbek ádebiyatı arkalı kirip keldi. Onıń tórkini alıs ótmishlerden aylanadı. Qaraqalpaq xalqı ázeliy ózbek xalqı menen qońsı, bir tariyxıy-sociallıq jaǵdayda jasap kiyatır. Ádebiy orta-lıq ta, derlik, birdey. Sonıń ushın da ózbek poeziyasında bar bolǵan lirikalıq formaların qaraqalpaq poeziyasında da bolıwı tábiyiy qubılıs. XIX ásir qaraqalpaq shayırları ózbek ádebiyatı, ulıwma Shıǵıs ádebiyatı (olar medreselerde oqıw arkalı bunday múmkinshi-likke iye bolǵan) menen jaqınnan tanıs bolǵan, olardan úyrengen. Demek, usı arqalı kórkem formaların awısıwı sózsiz. XX ásirde bul qubılıstıń dawam yetiwine yele de úlken mumkinshilik tuwıldı. Al Batıs kórkem formaların ádebiyatımızǵa awısıwı – bul XX ásirdeń jemisi. Bul qubılıs orıs ádebiyatı arqalı ámelge astı. XX ásirdeń 40-50-jıllarınan baslap orıs ádebiyatınıń burınǵı awqam quramındaǵı milliy ádebiyatlardıń tásiriniń kúshli bolǵanı belgili. Bul tásir hár qıylı jollar arqalı ámelge asırıldı. Bir qatar shayır-jazıwshılar tikkeley Rossiyada bilim alıp qayttı. Ekinshiden, orıs hám qaraqalpaq shayırları ortasında dóretiwshilik qatnas ornadı. Úshinshiden, kórkem awdarmanıń da tási kúshli boldı. Al XX ásirdeń sońǵı shereginde ádebiyattaǵı integraciyalıq process jáne de kúsheydi.

Solay yetip, úshlikler de eń kishi lirikalıq formanın bir úlgesi sıpatında qaraqalpaq ádebiyatında óz rawajlanıw jolı hám ornına iye bolıp, onı bayıtpaқта.

Úsh qatarlı qosıqlar arab ádebiyatında musallas (arabsha-úshlik), ózbek ádebiyatında uch chanoq, azerbayjan ádebiyatında uchlama, Yevropa ádebiyatında tercina, koreec ádebiyatında sidjo, yapon ádebiyatında hakku degen atamalardı iye. Ózbek klassik ádebiyatında bul forma júdá siyrek gezlesedi. Biraq házirgi ózbek poeziyasında Rauf Parfi, Vosit Sádulla, Anvar Obidjon sıyaqlı shayırlardıń dóretiwshiliginde ónimli qollanılǵan.

Sonı da atap ótiw lazım, qaraqalpaq poeziyasındaǵı úsh qatarlı qosıqlar úsh túrli uyqas formasında (a,a,b. a,b,a. a,b,b.) gezlesedi hám úsh qatarı shártli túrde bir

bántke birigedi. Olardaǵı ırǵaq eki qatarlı qosıqqa da, tórt qatarlı qosıqqa da usamaydı. Irǵaq bul formada bir tegis yemes, qubılmalı. Ásirese, a,b,a formasında nategis, soqa júrisli. Biraq hár bir bánt qosıqtaǵı ulıwma mazmunnıń bir párshesin ózine jámlestiredi. Keltirilgen mısaldan kórinip turǵanıday úshlikte tórtlikke salıstırǵanda pikirdi jetkeriw ushın múmkinshilik az. Sebebi, qatar sanı az bolǵanlıqtan da pikirge kirispe jasaw, onı rawajlandırıw hám juwmaqlastırıwǵa imkaniyat kemirek boladı. Bul úshliktegi dáslepki bir qatarda pikirge kirispe jasaydı yamasa onıń tezisin beredi. Ekinshi qatarlarda pikirdi bunnan bılay da rawajlandırıw ushın antitezis keltiredi. Sońǵı qatarda bolsa, oy-pikirge juwmaq jasaladı. Usı arqalı kórkem poetikalıq pikirdi usınadı. Bunday yetip pikirdi jaylastırıw tártibi bir pútin lirikalıq shıǵarmalardı yesletedi.

Eseyip qız qáwmet dúzedi,

Qız bolǵanda qanday qız yedi!

Xosh sezimler siynesin sótken.

...Tek saǵınıshtan jigit júregi,

Sawashtan soń titiregen yedi,

Súyiklisin óziniń yeslep!

Betonlar ústinde bir túp torańǵıl,

Úpelek tuqımın shashıp átirapqa,

Báhár áyyamında kórsetti búrtik.

Sonıń menen birge Ushliklerdiń tematikası da yerkin. Onda tórtlikler qusap filosofiyalıq, intellektuallıq pikirlew de, muhab-bat haqqında ilahiy sezimlerdi beriw de, tuwılǵan jer haqqında pikirlew de h. t. b. qatnasıwı múmkin. Ásirese, sońǵı dáwirde payda bolıp atırǵan úshliklerdiń pikirlew shegerası barınsha keńeydi:

Shaqalar quyashqa sozadı qolın,

Tamırları bekkem ketken tereńge,

Lekin qayǵıradı tuqımın halın. (5.37.-43)

Seni usı júrgen jerinde,
Bólep taslar yedim hasılǵa,
Sulıwsań sen usı túrinde.

Jeńil oramalıń basında,
Monshaqların onshelli yemes,
Biraq patshadaysań qasımda. (5.6.-34)

Shayır J. Izbasqanov poeziyasında súwretgerlik basım. Shayır dóretpesiniń mazmunında filosofiyalıq pikirlewge qurılǵan aforizm hám didaktika baslı orınǵa shıqqan. Onda lirikalıq qaharmannıń «jaqsılıq» hám «jamanlıq» túsinikleri haqqındaǵı pikir hám sheshimleri sáwlelengen. Parallelizm hám qaytalawdıń sheber isletiliwi qatarlar arasındaǵı semantikalıq hám formalıq baylanıstı júzege shıǵarǵan.

J. Izbasqanov tábiyatqa baǵıshlanǵan kópshilik qosıqlarında lirikalıq qaharmannıń ruwxıy dúnyasındaǵı qubılıslardı konkret tábiyiy sharayatlar hám hádiyseler arqalı sáwlelendiredi. Gúz paslındaǵı japıraqlardıń sarǵayıwı hám úzilip túsiw hádiyesi – tábiyiy nızamlılıq. Bul qubılıs shayır qosıǵında lirikalıq qaharmannıń ishki dártlerin tásirli jetkeriw ushın qolanılǵan.

Saǵınısh tunǵan názerim menen,
(Japıraqların sarǵayıp ketti!)
Baǵıp yedim men.

Ayttım ahım shoq samallarǵa,
Izalanıp úzip tasladı,
Japıraqlardı átirap-jollarǵa¹⁷.

¹⁷Избасқанов Ж.Мұхаббаттың алмаз қырлары. -Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990, 5-бет.

Lirikalıq qaharman qálbindegi saǵınısh tábiyattı lárzege keltiredi: shıdam bere almaǵan japıraqlar sarǵayıp ketti, samallar ızalanıp, japıraqlardı julqıp úzip tasladı. Psixologiyalıq momentlerdi bunshelli tásirli yetip jetkeriw shayırdıń psixologiyalıq súwretlewlerden utımlı paydalanıwınıń nátiyjesi bolıp yesaplanadı. Qosıqta lirikalıq qaharmannıń ishqi-muhabbattan, ayralıqtan tartqan dártleri, ruwxıy halatı tásirli súwretlengen. Bunda qálbi dártli sezimlerde tolı, muhabbattıń azaplı demlerin keshirip atırǵan lirikalıq qaharman obrazı jaratılǵan. Saǵınısh sezimlerin shayırlar hár qıylı uqsatıwlar, teńewler, metaforalar menen kórkem sáwlelendirip kelmekte. J.Izbasqanov joqarıdaǵı keltirilgen qosıq qatarlarında lirikalıq qaharman qálbindegi muhabbat zárdelerin peyzajlıq súwretlewlerdiń járdeminde obrazlı sáwlelendiredi. Lirikalıq qaharmannıń ruwxıy keshirmeleri oqıwshıǵa tereń oy saladı.

Gewgim ara jalǵız qaytarman,
Janım, seni saǵınǵanımdı,
Kim uǵınar, kimgе aytarman¹⁸.

Bul úsh qatardan ibarat bolıp, wózinde tamamlanǵan lirikalıq mazmundı jámlegen úshlik dep atalatuǵın lirikalıq janr bolıp yesaplanadı. Bunda lirikalıq qaharman bir qızdı shın súygen, olar arasında pák muhabbat júzege kelgen. Biraq qandaydur sebepler menen olar ayralıqqa duwshar bolǵan. Lirikalıq qaharmannıń kewil dúnyasın saǵınısh, qumsaw sezimleri lárzege salmaqta. Onıń qálbinde ashıqlıq, saǵınısh, jalǵızlıq, ayralıq, qubılmalılıq qabatlasqan halda júredi. Usınday ruwxıy halattı tábiyiy qubılıs bolǵan gewgim mezgili arqalı beriwi qosıqtıń tásirsheńligin arttıradı. Gewgimdegi átiraptı orap alǵan qarańǵılıq, gúńgirtlik lirikalıq qaharmannıń ruwxıy halatın aydınlastırıwǵa xızmet yetken.

Shayırdıń tómendegi úshliginde de tábiyat hám insan haqqında sóz etiledi:

Tóbesinde qarları bolıw
Jarasımlı tawǵa. Al maǵan
O, kimnińdur ármanı bolıw¹⁹.

¹⁸ Избасқанов Ж. Өмірге қуштарлық.. -Нөкіс: Қарақалпақстан, 1987, 64-бет.

¹⁹ Избасқанов Ж. Мухаббаттың алмаз қырлары. -Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990, 64-бет.

Úshlik mazmunında tábiyattıń bir bólegi bolǵan tawdıń gózzallığı menen insannıń gózzallığı salıstırılıp súwretlengen. Lirikalıq qaharmannıń pikirinshe, tawdıń gózzallığı – bul onıń tábiyılıǵında, al insannıń gózzallığı – bul onıń súyip hám súyilip, kimlergedur kerekli bolıp jasawında. Qosıqtaǵı sap sezimlerdi yemotsional sáwlelendiriwge tábiyat penen lirikalıq qaharmandı salıstırıw arqalı yerisilgen. Shayır kishi lirikalıq formalarda, kóbinese, insan turmısında, onıń ishki dúnyasında júz bergen eń tereń hám eń keskin payıtlardı peyzajlıq súwretlewler arqalı jetkeredi.

«Jiyenbay Izbasqanov – tábiyat jırshısı. Onıń kópshilik qosıqları tábiyattı súwretlewge baǵıshlangan»²⁰ – dep jazǵan yedi ádebiyatshı-ilimpaz T.Mámбетниязов. Haqıyqatında da, J.Izbasqanov lirikasında tábiyiy kórinislerdi hám qubılıslardı súwretlegen qosıqları basım orındı iyeleydi. Shayır tábiyiy qubılıslardı hám tábiyat kórinislerin insan ruwxıy álemi qubılısların, insannıń keshirmelerin beriw ushın qollanadı. Tábiyattıń gózzal, sulıw kórinisleri arqalı adamnıń wómirge qushtarlıǵın beredi. Bul qosıqlarda súwret bar, onda obraz bar. Onıń poeziyasınıń wózinshelik tárepi de usında. Tábiyat onda háreketi menen beriledi, onıń jansız aǵzalarına da janlı nársedey qatnas jasaladı. Mısalı, shayırdıń «Tallar, tallar» qosıǵın alayıq. Bunda lirikalıq qaharman tábiyat penen sırlasa aladı. Bul qosıqtı oqıǵanıımızda qıstıń suwıǵında qar jamılıp turǵan «jalańash» tallar kóz aldımızǵa keledi. S. Ibragimovtıń poeziyasınıń eń bir xarakterli tamanı ol adamlardıń qabıllawı ushın oǵadı quramalı bolıwı menen birge qosıqlarınıń sintaksislik quramı túp - tamırınan ózgeshelenip turadı. Biz klassikalıq formada jazılǵan qosıqlardıń hár bir qatarı bas háripten baslanatuǵına kónligip qalsaq, S.Ibragimovtıń qosıqlarında noqat prozalıq shıǵarmalardaǵıday belgili bir logikalıq oydı bildiretuǵın sózler dizbeginen soń qoyıladı. Yaǵnıy onda bas hárip qatardıń basında yemes, onıń ortasında da qoyıla beredi. Bul náirse ırǵaq, bánt sıyaqlı qosıqtıń sırtqı formasına tásir yetiw menen birge, ishki - mazmundı jetkeriw formasına da joqarıda kórip ótkenimizdey tásir jasaydı. Sebebi, bul ádettegidey inversiyalıq qubılıs yemes. Shayır yerkin qosıqtıń ishki hám sırtqı

²⁰ Мәмбетниязов Т. Поэзия – турмыс, гүрес хәм талпыныў. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1993, 70-бет.

nizamlıqlarınan tolıq xabardar halda qosıqqa qatnası joq zıyat bir de sóz isletpeydi. Hár bir sózden ónimli paydalanadı.

S.Ibragimovtıń yamasa basqa da shayırlardıń qosıqları, ulıwma poeziya tuwralısóz yetkenimizde eń aldı menen lirik qaharmanlardıń social-jámıyetlik belsendiligi (aktivligi), onıń wózi jasap atırǵan jámıyetlik qatnasları menen insaniyatqa, tábiyatqa degen ulıwma adamgershiligi, ádep-ikramlıq qatnasları tuwralı gáp qozǵap wótiw maqsetke muwapıq dep oylaymız. usı kózqarastan qaraǵanda S.Ibragimovtıń «Ámiw tirishilik wózegi», «Bir burılıs bolsın Qaraqalpaqstanda», «1987» hám taǵı basqa da bir qatar shıǵarmalarına ayqınıraq toqtap wótkenimiz maqul bolsa kerek hám olardıń barlıǵı shayırdıń «Jer menen aspanıń aralıǵında» (1990) atlı toplamlarına kirgizilgen. Shayır bul qosıqlarında búgingi tábiyat penen wóz zamanlaslarınıń ishki ruwxıylıq dúnyası, onıń bazı bir kemis-qutıqları menen eń baslısı ekologiyalıq qarama-qarsılıqlar, tábiyattıń janlı kórinisleri menen ulıwma wómir, lirik qaharmannıń dúnyaǵa kelip, onıń qalaysha bul álemdi tanıy baslawı, sana seziminiń kem-kemnen alǵa ilgerilewi, qorshaǵan ortalıqqa sanalı qatnas jasay alatuǵın ádebiy obrazlardı dóretedi. Solardan «Ámiw-tirishilik wózegi» qosıǵındaǵı mınaday qatarlarǵa dıqqat awdarsaq:

Átteń iyi boslıq qılasań,

átteń...

ábden Asan qayǵıń shıǵıp qaladı (13-bet).

Mine, kórinip turǵanıday bulardıń barlıǵı da ideyalıq-estetikalıq jaqtan bir orayǵa birlesip turǵanı ayqın kózge taslanadı. Sonıń ushın da bul pikirlerdiń dawamı sıpatında ayılǵan mınaday qatarlardı da keltirip wótiwdi maqul kóremiz:

Iynińdi julıp jep shıdap baǵasań,

Qabırǵańa sırlasıp. Wózińnen bezip.

táǵdirińnen bezip qayda barasań?!

Seni pámler jan joq, sezimleriń júk (13-bet).

Álbette, bizińshe bulardıń barlıǵı barlıǵımızdi ayırıqasha sezimtallıq penen háreketshenlikke, belsendilikke ke shaqırıp turatuǵınlıǵı ayqın. olar tek ǵana fizikalıq tárepten yemes, al ulıwma insaniyattı ruwxıy tetiklik penen ruwxıy

aktivlikke de úndese táájip yemes. Shayırdıń tómenдеgi qatarları da lirik qaharmannıń sezgirliği menen batılığın anlatıp turatuğınlığı ayqın.

Mine, bul qatarlarda da ayırım búgingi qaraqalpaq poeziyasınıń geypara tabısları menen ushlastırıp, olar menen salıstırıp qarasaq, bulardıń barlığın sońğı-XX ásirdeń jetpisinshi sekseninshi jıllarındağı ekologiyalıq, ekonomikalıq shárayatlar hám paxta monokulturası menen baylanıstırsaq, onda sol jıllardağı xalqımızdıń júdá qıyın halatlarǵa aytarlıqtay qoldan jasalǵan qarama-qarsılıqlar menen konfliktler ushırasqanlığına anıq gúwa bolıwımız tábiyǵıy. I.Yusupovtıń «Anemeya», «Paxta monokulturası» hám tağı basqa da lirikalıq shıǵarmalarında ayqın, batılıq penen súwretlengen yedi. Mısalı:

Dártli qosıǵımdı saǵan arnayman,
Aqsha júzli sapıranday sarǵayǵan,
Kózi dóńgelengen nasharım meniń...

...Wóziń anemeya, balań hepatit,
Ulıń menen tar qouqada qırınlap,
Yemlewxan dálizinde jatırsań

...Tánińnen yet qashqan, dinke joq sende,
Kóz aldıń buldırap aylanar basıń,
Nur joq sol tanaday jaynaǵan kózde,
Jaq suwalap jangá batqan nawqasıń...²¹ hám t.b.

Haqıyqatında, bul S.Ibragimovtıń lirik qaharmanlarına uqsas bolǵan halatlardı Qaharman shayırdıń geypara portretlik usıllar menen ayqınlastırıp beriwi desek, al onıń izine yergen sóz sheberleriniń de bunı quwatlap otırǵanlıđın Saǵınbaydıń kóplegen qosıqları ayqın dáliyllep beredi. Usılarǵa qosımsha S.Ibragimovtıń tağı da mınaday qosıqlarına dıqqat awdarayıq:

²¹ Yusupov I. Shi'g'armalari'ni'n' yeki tomli'g'i'. No'kis, «», II-tom. 85-bet.

S.Ibragimov dóretiwshiligindegi bunday ózgeshelikler biziń ádebiyatımızdaǵı jańalıq sıpatında qaralıwı sózsiz. Bul qubılıstıń ádebiyatımızdaǵı ornın anıqlaw, oǵan baha beriw áhmiyetli is.

Shıǵarmalarına forma tańlawda B.Genjemuratovta da ózgelerge usamaytuǵın usıl bar. Shayır dúnyanı barlıq masshtabı hám mazmu-nı menen qabıllawǵa umtıladı. Ol watandarlıq tariyxqa, onıń mádeniyatınıń keshegisi menen búgingisine názer taslaydı. Tariyx onı gúyzeliske túsiredi. Onıń qosıqları uyqassız qosıq forma-sında jazılǵanı menen belgili bir ırǵaqa iye. B.Genjemuratovtıń qosıqları dawıstı gá bálent kóterip, kerekli jerinde páseytip oqıwdı talap yetedi. Sonda onıń emocionallıq tásiri yele de kúsheyedi, qosıqtıń mánisin, shayırdıń aytajaq oyın yele de jetigirek túsinemiz.

Solay yetip, úsh qatarlı qosıqlarda mazmunınıń kórkemligin támiyinlewde intellektuallıq pikirlewler menen birge hár qıylı kórkemlew quralları, inversiya, parallelizm hám qaytalawlardıń sheber isletilgenligin bayqadıq. Bul kórkem formanıń poeziyamızda ornıǵıwı hám onı kóp ǵana shayırlarımızdıń dóretiwı nızamlı qubılıstay seziledi. Sebebi, tıp dáregi folklorlıq dóretpelerden baslanǵan bunday formalar lirikalıq shıǵarmalardıń tiykarǵı qásiyeti bolǵan qısqalıqqa iye bolıwı menen birge óz aldına qoyǵan kórkem wazıypalardı da (formanıń jıynaqlılıǵı, tereń mazmun) biymálel sheshe aladı.

Ol sezimshil lirik qaharmanlardıń ishki jan sezimin oǵada sulıw, qaytalanbas yetip beriwge bárqulla háreket jasadı. Sonlıqtanda onıń lirikası hár qashan da sezimtal keledi. Sonday-aq shayıır sózlerdi únemli qollanıwǵa umtıladı. Bul, ásirese, uyqasatuǵın sózlerde ayqın kórinedi. Úsh qatarlı qosıq forması da shayıır shıǵarmalarınıń bul sıpatlı belgilerin tek saqlap ǵana qoymastan, onı jetilistirgen. Bul bántlik formanıń eń tiykarǵı ózinshelikleriniń biri - onda uyqasqa ayrıqsha dıqqat awdarıladı. Hár bir bánttiń dáslepki úsh qatarı óz-ara uyqasıwı menen birge tórtinshi qatardıń sońǵı sózleri de óz-ara uyqasadı. Keltirilgen mısalda «halları-aq saqalları-jılları-qıylı-qalları h.t.b.» uyqasqan. Bul nárse qosıqtıń kórkemlik dárejesin joqarılatıw menen birge bántlerdiń óz-ara organikalıq baylanısın da kúsheytedi. Sonetler gúlshenbe-rinde

hár bir sonetti bir qosıq qatarınıń qaytalanıwı óz-ara baylap tursa, bunda bántlik uyqaslar bántlerdi baylanıstıradı. Pikirdi jetkeriwde joqarıdağı formaǵa salıstırǵanda da metaforalıq obraz jasaw quramalıraq. Mine, usı formada qosıq dóretiwde Sh.Seytov, K.Karimov, M.Berdievler ádewir ónimli isledi. Simvöllıq obraz jaratıw shayırlardıń dóretiwshilik sheberligine tikkeley baylanıslı bolıp, ol jańa forma izlew payıtında júzege keledi. Bunday shıǵarmalarda simvöllıq obrazdı yamasa onı payda yetiwshi predmetti, onnan kelip shıǵatuǵın mánis penen almastırıwǵa yamasa simvöllıq obrazlardıń sırtqı forması menen ishki mánisin bólip alıp qarawǵa da bolmaydı. Bul formada da kóp ǵana shayırlarımız ózleriniń jaqsı shıǵarmaların dóretti.

K. Karimovtıń úsh qatarlı qosıǵında dáwirimizdiń baslı problemalarınan yesaplanǵan ekologiya problemi arqaw yetip alınǵan. Tábiyat penen jámiyet rawajlanıwı arasındaǵı qarama-qarsılıq qosıqta sheber súwretlengen. Qosıqtıń hár bir bánti ádewir dárejede ǵárezsizlikke iye. Birinshi bántte beton ústindegi torańǵıl (anıǵıraǵı ósip turǵan torańǵıldıń átirapı betonlanıp taslanǵan) yerte báhárde dógerek-dashqa tuqımın shashıp búrtik jaradı. Ósip rawajlanıw hár bir tirishilik iyesine tán qubılıs. Ekinshi bántte shaqalardıń kókke umtılıp ósip atırǵanlıǵı (sebebi torańǵıldıń tamırları tereńde, ol shaqalarǵa nár beredi) súwretlenedi. Biraq ana torańǵıl tuqımlardıń halın qayǵırıp nalıydı. Bunnan keyingi bántlerde tuqımlardı samal álle qaylarǵa ushırıp áketip atırǵanı, ana torańǵıldıń nalasın átiraptaǵılardıń hesh qaysısınıń yesitpey atırǵanı, olarǵa motor sestiniń kesent keltirip atırǵanı sáwlele-nedi. Solay yetip, qosıqta úlken problema sóz yetiledi. Hár bir bánt prozadaǵı bir neshe abzac, bettiń xızmetin atqaradı. Úshlikler de lirikaniń kishi forması sıpatında ǵárezsizlik dáwiri poeziyasında óz ornına iye boldı. Úshlikler hár qıylı kóriniste-dástúriy uyqas formasında hám uyqassız formada da kórinbekte. Al, tórtliklerdegi dialog, ritorikalıq sorawlar, sezim menen qarısıp ketken filosofiyalıq pikirlerge qurıw shayırlardıń tereń izleniwshiliginen derek beredi.

JUWMAQ

Lirikanıń kishi formasınıń rawajlanıwı - bul janrdıń usı dáwirdegi rawajlanıwınıń baslı belgisi. Lirikada janr tábiyatına bola shayırlar kóbirek qısqalılıqqa umtıladı. Bir yaki eki qatar arkalı úlken filosofiyalıq juwmaqlar beriw, sezimdi, oylardı jetkeriw sıyaqlı qubılıslardı gárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq lirikasında gezlestiriwge boladı. Bunı shayırlardıń kórkemlik izlenisleriniń nátiyjesi sıpatında bahalaw múmkin. Bul forma I.Yusupov, K.Karimov, J. Izbasqanov, S. Ibragimov, B. Genjemuratovlar tárepinen dóretilmekte hám ishki mánilik baylanıs penen forma arasında dialektikalıq qatnas saqlanıp sátti shıqqan.

Sonıń menen birge shayır I.Yusupov, K.Karimov, J. Izbasqanov, S. Ibragimov, B. Genjemuratovlar h.t.basqalardıń dóretiliwshiliginde lirikanıń túrli janrlıq, formalıq túrleri ushıraspaqta. Olarda qosıqtıń uyqas, olshem, bánt sıyaqlı elementleri, poetikalıq usıllar hám kórkemlew quralları tarawında da kóp ǵana izlenislerdi kóriwge boladı. Bul izlenisler lirikalıq poeziyanıń yele de órkenlep rawajlanıwına tiykar boldı.

Ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq poeziyası ózinenen aldınǵı dáwir ádebiyatınıń dawamı sıpatında óz rawajlanıwın dawam yetti. Bul dáwir lirikasında watan, ǵárezsizlik, jámiyettegi ózgerisler, insanlardaǵı ulıwma insanıyılıq qásiyetler, etikalıq estetikalıq talaplar tiykarǵı tema boldı.

Ásirese, lirikanıń kórkem –texnikalıq qásiyetleri, oy-sezimdi, pikirdi jetkeriw usılları ózgeshe formada boldı. Bunda sırtqı forma - shıǵarmanıń kompoziciyası, ırǵaq, uyqas, ólshem, bánt hám ishki forma - obrazlı súwretlew quralları ádewir dárejede jetilisti. Keń jámiyetshiliktin kórkem shıǵarmalardı kabıllaw ózinsheligine, dáwir talaplarına muwapıq lirika formalıq jaqtan baydı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, úsh qatarlı qosıqlar sońǵı dáwirdiń jemisi bolǵanı menen ádebiyatımızǵa bekkem ornıǵıp aldı.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı, 2-tom. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1977.
- 2.3. Axmetov S. Qaraqalpaq ádebiy kritikası xám ádebiyat iliminiń tariyxınan. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1980.
3. Adabiy turlar va janrlar (Tarixi va nazariyasiga oid). Uch jildlik 2-jild. Lirika. – Toshkent: Fan, 1992
4. Axmetov Z.A. Kazakskoe stixoslojenie. - Alma-Ata: Nauka, 1964.
5. Axmetov S., Yesenov J., Járımbetov Q. Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssh-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. - Nókis: Bilim, 1994.
6. Axmetov S., Sultanov Q. Ádebiyattanıw. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1987.
7. Ayapov Sh. Jaslıqtıń hár demi. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988.
8. Ayapov Sh. Lirika. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990.
9. Berdiev M. Haqıyqatlıq. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1992.
10. Boboev T. She'r ilmi tálimi. – Toshkent: Wkituvchi, 1996.
11. Genjemuratov B. Ájiniyaz lirikasınıń poetikası. - Nókis: Bilim, 1997.
12. Genjemuratov B. Oq qadalǵan ay, Nókis, «Q-qstan», 1997
13. Genjemuratov B. Saratan. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990.
14. Dáwletova G. Ájiniyaz poeziyasında dástúr hám jańashılıq. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1997.
15. Yesemuratov G. I. Yusupovtıń poeziyası. - Nókis, 1976.
16. Járımbetov Q. Ashıq Zıuar (Ájiniyazdıń ashıqlıq lirikasınıń janrlıq ózgeshelikleri, obrazlar dúnyası). - Nókis: Bilim, 1998.
17. Jumamuratov T. Túrli ótkeller. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1983.
18. Ibragimov S. Dalalar. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1982.
19. Izbasqanov J. Muhabbattıń almaz qırları. - Nókis: Q-qstan, 1990.
20. Karimov K. Meniń terezelerim - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1985.
21. Maqsetov Q. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası. –
22. Mámбетov K. Ádebiyat teoriiyası. - Nókis: Bilim, 1996.
23. Mámбетov K. Ózbek hám qaraqalpaq ádebiy baylanısları. - Nókis, 1992.

- 24 Nurmuxammedov M.K. Karakalpakskaya poeziya. - T.: Fan, 1977.
25. Orazimbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem izleniwshilik. - Nókis: Bilim, 1992.
26. Orzibekov R. Lirikada kichik janrlar. - T.: Gafur Gulom, 1978.
27. Raxmanov K. Uatan muhabbatı menen. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1984.
28. Reymov K. Appaq tırnalar. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988.
- 29 Sultan Izzat, Adabiet nazariyasi. - T.: Wqituvchi, 1980.
30. Sultanov Q. Shayır jolı. - Nókis: Q-qstan, 1986.
31. Uzbek adabiëtida janrlar tipologiyasi va uslublar rangbarangligi. – Toshkent: Fan, 1983.
32. Yusupov I. Yosh. - Nókis: Q-qstan, 1977
33. Yusupov I. Shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1978. 2 tom.
34. Yusupov I. Shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1978. 1 tom